

Őskori állatszobrocskák egy velemi magángyűjteményben

ELŐHANG

Kern István magángyűjteményéről 2013-ban írtam és adtam ki egy könyvet. Abban ezek a tárgyak nem szerepeltek. Az öt, kisméretű szobrocskát ugyanis 2016-ban, Kaposvároton, egy férfitől vásárolta.

A miniatűrök mindegyike vörösbarna színű, finomra iszapolt agyagból készült és azonos mérettartományba is tartoznak. E tények megerősítik az eladó állítását, azaz, hogy ezeket egy helyen – állítólag a felszínről – gyűjtötte. Itt kell utalnom azonban arra a – hazai viszonylatban egyedülálló – feldolgozásra, amelyet újabban Bánffy Eszter régész, valamint Sipos György, Bozsó Gábor és Tóth Orsolya végeztek. Eszerint a ma a Szépművészeti Múzeumban található, az országhatáron lefoglalt újkőkori agyagszobrok (ember és állat, utóbbiak között vaddisznó és két azonosíthatatlan faj) hamisítványok. Az idológ termésettudományos anyagvizsgálata és kormeghatározása ezt a tényt egyértelműen megállapította és készítésüket 1990–2010 közé helyezték. Az ilyen, tehát illegális „gyűjtésből” származó, azonosítható lelőhellyel és kísérő leletekkel (pl. edénytöredékek) nem rendelkező tárgyakat fenntartással kell tehát kezelnünk, míg hitelt érdemlő bizonyítékokhoz nem jutunk.

Szerintem három háziastított és két vadállatot jelenítenek meg. Kuttyát (magassága 55 mm), kost (magassága 45 mm), lovat (magassága 51 mm), vaddisznót (magassága 45 mm) és madarat (magassága 80 mm).

Ezek után meg kell jegyezmem, hogy az állatok „azonosítása” – mit lát bele a szobrocskába a feldolgozást végző – nem egyszer / sok esetben (?) problémás. Például a késő rézkori Pilismarót-basaharci temető 359. sírból (Kr. e. 4/3. évezred fordulója) származó esetében az egyik kutató kutyáról, a másik juhról írt. Ezzel azt akartam mondani: én sem vagyok tévedhetetlen.

A felső paleolitikumtól az ember „barátjaként” szolgáló kutyát a juh (kos) háziasztítása az újkőkorból, majd a rézkorból a lóé követte. Logikai alapon tehát a tárgyak legkorábbi keltezése, azaz elkészítésük a rézkorból (Kr. e. 4600 – 2800/2600) történhetett, hiszen akkor már mindhármat használta az ember. Nem zárható ki azonban az őskor későbbi szakaszaiban (bronzkor, vaskor) történő kialakításuk, de mindenképpen még a rómaiak dunántúli megjelenése előtt formázhatták meg ezeket. ... Az esetleges és pillanatnyilag még nem elvethető hamisítás lehetőségére pedig fentebb már utaltam.

A vaddisznó talpa ovális. Ezen egy geometrikus minta – egy ép és további svastikák (?) részletei – látható. Vajon pecsételő lehetett? S ha igen, mit pecsételtek vele?

... de erre a kérdésre válaszolni, csak egy hosszabb tanulmányban tehetnék kísérletet. Hasonlóan messzire vezetne, ha mindenegybes szobrocska fajtörténetét, európai, hazai és megyei párhuzamait közölném, netán művészettörténeti szempontból elemezném ezeket.

Mindezek helyett következzenek e szám további írásai...

JAVASOLT IRODALOM

- BÁNFFY Eszter: A vinča-kultúra és a délkelet-európai őskor újabb figurális ábrázolásai a Szépművészeti Múzeumba került lefoglalt tárgyak között. In. Ridovics A., Bajnóczi B., Dági M., Lövei P. (Szerk.): *Interdiszciplinaritás. Archeometria. Régészeti és művészettörténeti tanulmányok. Tóth Mária tiszteletére*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – Szépművészeti Múzeum, 2017. 39–49.
- BÖKÖNYI Sándor: „... vadakat terelő juhász.” Budapest, 1978.
- ILON Gábor: *Gyűjtő a velemi Szent Vid-hegy lábánál. Vezető Kern István magángyűjteményében*. Kőszeg, 2013.
- ȘANDOR-CHICIDEANU, Monica: Figurine zoomorfe din bronz și lut din zona Lacului Bistreț, Jud. Dolj. *Apulum* LIV. (2017) 263–280.
- SIPOS György – Bozsó Gábor – Tóth Orsolya: A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében őrzött, határon lefoglalt kerámiaidolok eredetiségvizsgálata TL módszerrel. In. Ridovics A. et alii (Szerk.): *Interdiszciplinaritás. Archeometria. Régészeti és művészettörténeti tanulmányok. Tóth Mária tiszteletére*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – Szépművészeti Múzeum, 2017. 263–278.
- VITEZOVIĆ, Selena: Anymal Symbolism in Starevi Culture. In. Rișcuța, N. C. – Ferencz, I. V. – Bărbat O. T. (Eds.) *Representations, Signs and Symbols. Proceedings of the Symposium on Religion and Magic*. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015, 7–24.

TUGYA BEÁTA

A szarvasmarha múltja a régészeti leletek tükrében

BEVEZETÉS

Ön mennyi marhahúst fogyaszt? A magyar lakosság döntő többségének asztalára alig kerül marhahúsból készült étel. Ha megnézzük a hazai multinacionális áruházak és a kifejezetten csak nyers húsok árusításával foglalkozó kisebb üzletek kínálatát, szinte mindenhol azt tapasztaljuk, hogy a marhahús-választék sehol sem túl bőséges, többnyire a sertéshúsos pult egyik végében kapnak helyet a marhahúsok. Megkérdeztem az egyik népszerű, nagy forgalmú áruház húspultjában az egyik eladót, mennyire veszik az emberek a marhahúst? Azt a választ kaptam, hogy 100 vásárlóból legfeljebb 8-10 kér marhahúst. Hozzátette, hogy leginkább az ár befolyásolja a választást, mert komoly különbség tapasztalható a sertés- és a marhahús ára között.

A makro.hu 2018. március 11-én megjelent cikke is a marhahús fogyasztásával foglalkozik. Jelenleg a magyar lakosság évente fejenként 2-2,5 kg marha- és borjúhúst fogyaszt. Az egészségügyileg indokolt ennek háromszorosa, tehát legalább 6-8 kg lenne. Az uniós átlag ezt a szintet hozza, ott évi 6-8 kg marhahúst fogyasztanak fejenként egy évben. Európában a franciák fogyasztják legnagyobb mennyiségben a marhahúst, évi 24 kg-ot.

Idehaza a levágott szarvasmarhák többségét a tejtermelésüket befejezett tehének adják. Húsuk gyengébb minőségű, mint a kimondottan húsuk miatt tartott marháké.

A marhahús gazdag B12 vitaminban, magas a vas- és cinktartalma, jelentős foszfortartalma erősíti a fogakat, csontokat. Az egészséges és kiegyensúlyozott táplálkozás részét kellene, hogy képezze.

Kétségtelen, hogy a baromfi – elsősorban csirke – és a sertéshús a legnépszerűbb a hazai fogyasztók között. Az áron kívül az ízlés, a családi hagyományok, sőt mai rohanó világunkban még az elkészítés ideje is befolyásolja, mit fogyasztunk.

A régészeti korokban és a kora újkori húsfogyasztásban dobogós helyen szerepelt a szarvasmarha. A baromfi fogyasztása nagyon sokáig meg sem közelítette a háziemlősökét. Napjainkban az állati fehérjét fogyasztó emberek szinte minden nap esznek húst és az Magyarországon többnyire nem marhahús. Nagyanyáink idejében – az egyszerű, kétkezi munkából élő emberek otthonában – többnyire csak hétvégén került az asztalra húsból készült étel, a keresztények a böjtök idején tartózkodtak a hús fogyasztásától.

Tanulmányomban a szarvasmarháról írok, az ember életében betöltött szerepéről, archeozoológiai, történeti vonatkozásban. Az archeozoológia, azaz a régészeti állattan

az ásatásokon előkerült gerinces, állati maradványok meghatározásával, elemzésével, természet- és társadalomtudományi értelmezésével foglalkozik. Képes megállapítani egy-egy állat méretét, külső fizikai jegyeit, nemét, életkorát, szerencsés esetben az elpusztulás okait, azonosítani betegségeket. E tudományág segítségével tudjuk, hogy egy-egy település (lelőhely) lakossága milyen állatok mely testrészeit milyen mértékben fogyasztotta, hogyan darabolta (1. ábra), sőt nem egyszer azt is, mi lett a csontok további sorsa (pl. kutyák elé került (2. ábra)).

Szarvasmarháról szóló tanulmány nem mehet el szó nélkül a középkori, kora új-kori marhakereskedelem és a magyar szürke marha eredete mellett sem.

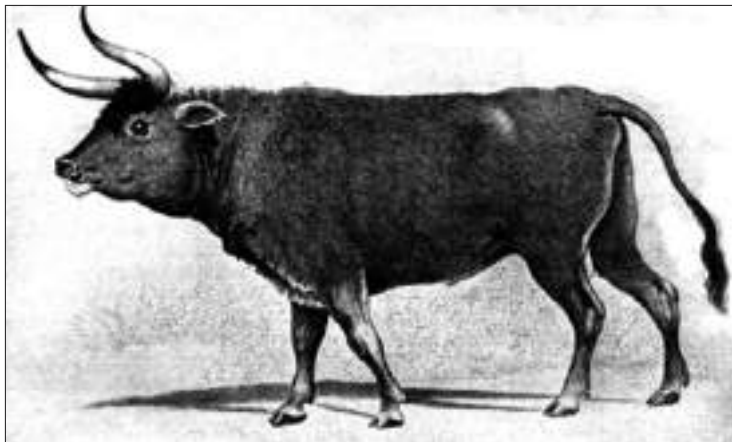
1. ábra: Római kori szarvasmarha lapocka mély bárdnyomokkal Biatorbágy-Villa lelőhelyről (fotó: Kenéz Pál)

2. ábra: Római kori szarvasmarha kézközépcsont felületén és végein rágásnyomokkal Biatorbágy-Kukorica dűlő lelőhelyről (fotó: Kenéz Pál)

A SZARVASMARHA EREDETE, ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

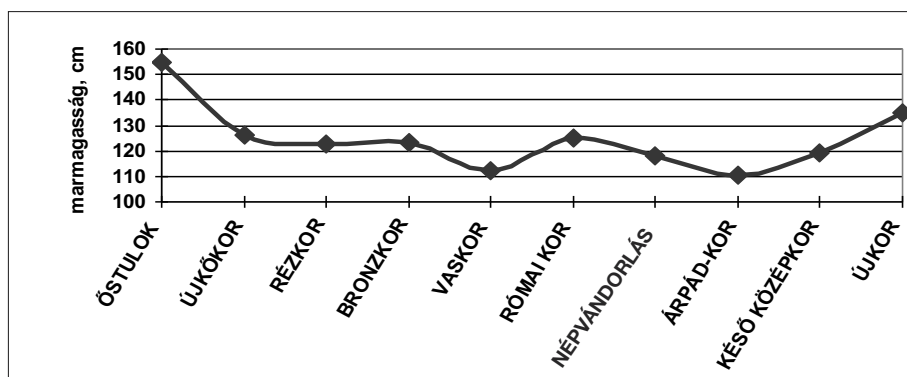
A szarvasmarha az őstulokból (*Bos primigenius* Bojanus 1827) házasított gazdasági haszonállatunk. Minden marhafajtának az őstulok az őse (3. ábra).

3. ábra: Őstulok ábrázolás

Házimarhák csontjai mintegy hétezer évvel ezelőtt jelentek meg először a délkelet-európai térségben. Nem kizárt, hogy az őstulok egyik háziasítási területe a késői újkőkorban éppen a Kárpát-medence volt. Erre számos olyan átmeneti méretű marhacsont utal, amelyek nagysága az őstulok és a házimarha közé esik. Azonban mindezt eddig a DNS vizsgálatok nem erősítették meg: a házi szarvasmarhák nem mutattak szoros rokonságot a helyi őstulok népesseggel. A szarvasmarha háziasítása később történt, mint a kutyáé és a két kiskérődzőé (juh, kecske). Ennek ellenére évezredekig keresztül a legfontosabb háziállat volt. Az egyik legváltozatosabb megjelenésű haszonállatunk, méretei igen tág határok között változnak: testtömege 300-1000 kg között változik, marmagassága 100-150 cm.

A vad ős, az őstulok marmagassága elérte a 150 cm-t, ez a méret ma is csak a nagytű fajtákra jellemző. A háziasítás következtében, mint a legtöbb állatfajnál, a szarvasmarhánál is méretcsökkenés következett be (4. ábra). A marmagasságot tekintve két minimumérték rajzolódik ki, egyik a vaskorra, a másik az Árpád-korra esik. A késő középkorban már megfigyelhető némi méretnövekedés, ami az újkorban ugrik meg. A római korhoz képest a népvándorláskorban csökkent a marhák mérete.

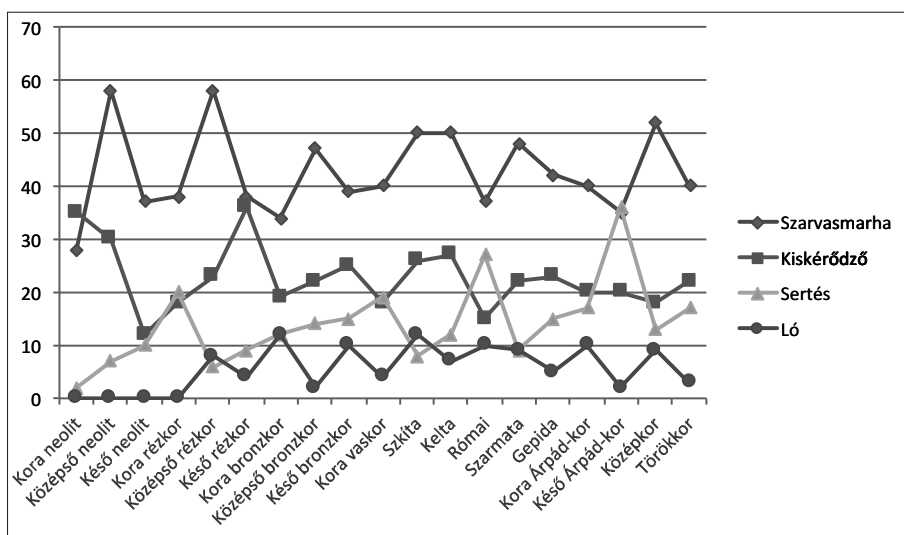
4. ábra: A szarvasmarha becsült marmagasságának időrendi változásai. Az értékek régészeti állatcsont leletekből számított marmagasságok átlagát mutatják (Bökönyi 1974 után)

Hosszú vemhességi ideje (átlagosan 285 nap) miatt – a sertéssel ellentétben – az évi két ellés kizárt, sőt két ellés között átlagosan 400-440 nap telik el. Húsán kívül másodlagos hasznosítási módjai (igázás, tejtermelés) is jelentősek. Ezért a szarvasmarha minden időszakban az egyik legértékesebb háziállatnak számított. A vándorló pásztorkodás fontos állata. Az a tulajdonsága, hogy viszonylag rövid idő alatt képes nagy távolságokat megtenni, tette alkalmassá arra is, hogy a középkorban és az újkor folyamán nagy tömegben hajtsanak szarvasmarhákat a több száz kilométer távolságra lévő itáliai és németországi vágóhidakra.

SZARVASMARHA CSONTOK, MINT RÉGÉSZETI LELETEK

Hazai régészeti lelőhelyeink többségén az állatcsontleletek együttesében az uralkodó faj a szarvasmarha. Az arány némileg túlbecsült is lehet, mert a nagyobb állatok nagyméretű csontjai erősebben töredeznek, valamint az egykori feldolgozás, sütés-főzési tevékenység során a szándékos darabolás is nagyobb mértékű volt, mint a kisebb állatok értelemszerűen kisebb méretű csontjai esetében.

Az 5. ábrán 140 régészeti lelőhely csontegyütteseiből az emlős háziállatokat gyűjtöttem ki. A diagramon jól látható, hogy ritka az az időszak, amikor nem a szarvasmarha értékei állnak legfelül. A kiskérődzők két esetben, a házisertés pedig egy helyen éri el, illetve kismértékben megelőzi a szarvasmarhát. A marhák aránya mindenütt 30% fölé tehető, de nem egy helyen az 50%-ot is meghaladja, tehát valóban igen fontos háziállat volt a múltban.

5. ábra: Az emlős háziállatok gyakorisága az egyes régészeti korszakokban

Hogyan állapítható meg egy-egy állat, jelen esetben a szarvasmarha külső képe, mérete, neme? A konyhahulladékként előkerült, sokszor intenzíven darabolt csontokból csak ritkán. A húst már nem tartalmazó alsó lábszárcsontjai, a kéz- és lábközépcsontok, a *metacarpus* és a *metatarsus* a legalkalmasabbak nemcsak a marmagasság kiszámítására, hanem a nem megállapítására is. Marmagassági szorzószámok segítségével kiszámítható az állat mérete, marmagassága, illetve megállapítható a neme is.

Az állatok nemének megállapítására a szarvcsapok méreteinek összehasonlítása is alkalmas. A szarvcsap a tülkösszarvúak (pl. szarvasmarha, juh, kecske) szarvának csontos alapja, a homlokcsont üreges szarvnyúlványa. Régészeti feltárásokon csak a csontot találjuk meg, a szarutülköt nem. Azonban a szarvcsapokon gyakorta látni vágásnyomokat, ami a szarv eltávolítására, a szaru felhasználására utal (6. ábra, 6. ábra nagyítva).

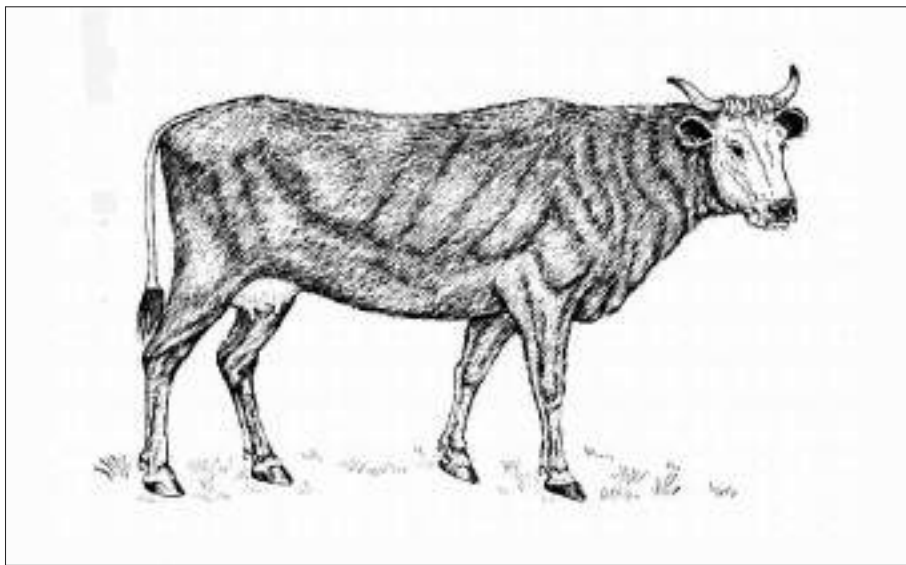
6. ábra: Szarvasmarha szarvcsap vágásnyomokkal
Orosháza-Tesco lelőhelyről; ugyanaz a lelet
nagyítva (fotó: Kenéz Pál)

A szarv vagy tülök a csontos alapon lévő szaruképződmény, a kültakaró módosult képlete, hám eredetű, tehát nem azonos a szarvcsappal. A szarv a hajszállhoz, szőrök-höz, karmokhoz, tollakhoz hasonlóan szaruállományból, keratinból áll, a földben elbomlik.

A szarvcsapok a földben töltött hosszú idő, valamint a tafonómiai folyamatok miatt nagyon sérülékenyek, továbbá az ásatás során, a leletek mosásakor, tárolásakor is nagy figyelmet igényelnek, mert törékenyek; teljes hosszuk csak ritkán mérhető. Főleg a tövüktől távol eső részei törnek könnyen, mivel itt a legvékonyabb a csont. Ezért a tövek báziskörméretét, a nagy- és kisátmérőt tudjuk figyelembe venni az egyes leletek összehasonlításánál.

Ép hosszúcsontok és szarvcsap leletek alapján elkészítették az Árpád-kori szarvasmarhák rekonstrukciós rajzát (7. ábra). A szarvasmarha nagysága ekkor éri el mélypontját (lásd 4. ábra), nemcsak a Kárpát-medencében, hanem máshol is. A magyarországi állomány csaknem teljes egészében kis testű, rövid szarvú, vékony csontozatú, többnyire valószínűleg ún. *brachyceros* típusú marhákból tevődik össze. Az ilyen állatok koponyája viszonylag keskeny, a fejél hullámos, vonala közepén kissé behorpadt, kétoldalt erős lejtőt képezve megy át a rövid, vékony szarvcsapokba. A homlok hullámos, a szemboltívek jóval a homlok síkja fölé emelkednek. Testsúlyuk a becslések alapján 200 kg körüli, vagy akár az alá esik. Marmagassági értékeik 94-120 cm közé tehetők.

7. ábra: Az Árpád-kori szarvasmarha rekonstrukciós rajza (Matolcsi 1982)

SZARVASMARHA EXPORT A KÖZÉPKORBAN ÉS AZ ÚJKORBAN

Magyarország szarvasmarha kivitele a középkorban elérte az évi 200.000 darabot, ami igen nagy szám, az európai húspiac jelentős részét magyar marhák látták el. A marhatartás nagy területeket igényel, átalakult a települések térszerkezete, hatalmas pusztákkal rendelkező alföldi mezővárosok jöttek létre. Az export felfutása a XV. század elején indult meg és az 1570-es évekre teljesedett ki. A tenyésztés fő területe az Alföld volt. Az állattartás külterjes módszerekkel történt. Nyáron a szabadban legeltették az állatokat, télen védett helyre terelték őket és a nyáron lekaszált szénát etették velük.

A kivitelnek három fő iránya volt, két nyugati (Ausztria-Stájerország; Morvaország-Szilézia) és egy déli-délnyugati (Itália-Velence).

Az 1360-as évekből ismertek az első feljegyzések, amelyek szerint a délnémet városokba, elsősorban Nürnbergbe irányult a magyarországi marhakereskedelem; ezzel egyidőben, még az Anjou-korban indult meg az itáliai export is.

Zsigmond király (1382–1437) a XV. század elején támogatta a marhakivitelt, ezzel ösztönözte a marhatartást. A század második felére már a feudális urak és a mezővárosok parasztjai is bekapcsolódtak a marhaexportba. Mátyás király (1458–1490) rendelkezletbe adta, hogy először a király ökreit kell eladni, csak utána adható el más ökre.

A törökök a marhatartást azzal is ösztönözték, hogy azt nem vonták adó alá. Az óriási vámbevétel miatt támogatták a marhakereskedelmet, csakúgy, mint a királyi Magyarország hatóságai. Különbőféle átkelőhelyeken vitték át az állatokat, ahol vámost

kellett fizetni a marhák után. Vámhely volt például Vác, Pozsony, Tokaj, Érsekújvár, Dunaföldvár.

A vámon átjutva bel- és külföldi kereskedők felvásárolták a jószágokat, a tőzsérek csak ritkán jutottak el külföldre. A beiktatózott kereskedők természetesen megemelték az árakat, a hasznát is ők fölőzték le. II. Mátyás magyar király (1608–1619) és német-római császár (1612-1619) rendeletben engedélyezte az alföldi kereskedőknek, hogy Vág folyón túl is kereskedhessenek jószágaikkal.

Bécsen keresztül több nagyvárosba is kerültek magyar marhák, pl. Passauba, Regensburgba, Augsburgba, Nürnbergbe, Münchenbe és Strassburgba.

Az itáliai exportnál három útvonalon hajtották az állatokat. Eleinte Alsó-Ausztrián haladtak keresztül, azonban 1583-ban 12-szeresére emelte az uralkodó a görzi vámot, így új útvonalakat kerestek a kereskedők.

Ekkor lendült fel Dalmácián, Zárán keresztül a forgalom. A velenceiek is érdekeltek voltak a marhakereskedelemben, ezért a legelők biztosítása érdekében erdőket irtottak, kikötőt létesítettek a hajók számára. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) is ezt az útvonalat használta az erdélyi marhák exportja során.

A harmadik útvonal Itáliába Légradon és Szádréven (más néven Bukkari, ma Bakar) át vezetett. Egy magyar főúri család, a Zrínyiek nevét kell itt megemlíteni. Övék volt Légrad, ahol a Dél-Dunántúl legnagyobb marhavásárait tartották. Szádrév kikötője szintén a Zrínyi család birtokában volt, innen indultak a hajók Velencébe. A kikötő jelentősége 1640-ben megnőtt, mivel a zárai út megszűnt a török és Velence közötti viszály miatt. A király elleni összeesküvéssel megvádolt és kivégzett Zrínyi Pétertől elkobozták vagyonát és birtokait, így megszűnt Szádrév jelentősége, a marhakereskedelemtől kezdve királyi monopóliummá vált.

A marhahajtás nem volt veszélytelen foglalkozás, a leselkedő vadállatokon (elsősorban farkasok) kívül török portyázók, rác martalócok, idegen zsoldosok, magyar végváriak, kóborló hajdúk leselkedtek a tőzsérekre és az állatállományra. Azonban a gulyákat kevesen háborgatták, mivel a kereskedelem fenntartása mind a törököknek, mind a királyi Magyarországnak érdekében állt, ezért a kereskedelmet zavarók büntetéstől tarthattak.

Átlagban 30 állat után alkalmaztak egy kísérőt. A kupeczek a hajcsárokat és az állatokat egyaránt közvetítették. Míg magyar kereskedők ritkán hagyták el az országot, a hajtókat azonban külföldön is alkalmazták (lásd hajdúk). A hajtók munkáját megkönnyítette, hogy kétoldalt árok övezte utakon terelték az állatokat, így a marhák nem tudtak kitörni vagy elkóborolni a napi átlagosan 30 km-es út során.

A gulyák mérete tág határok között mozgott, a kisebb méretűek kb. 20 állatot számláltak, a legnagyobbak kb. 400-at, azonban Kecskemétről útnak indult 600 darabos gulya is, de többnyire 70-157 állatot hajtottak egyszerre. 1570-ben Szeged körül 164 darabos átlaggal számolhatunk.

Mennyi állat indult egy-egy helyszínről? 1563-64-ben Makóról 3175, Jászberényből 2216, Debrecenből 2132, Szegedről 1718, Kecskemétről 1661, Ceglédre 1645

db állatot hajtottak. 1586-ban már emelkedés figyelhető meg: Debrecenből 4211, Simándról 3.062, Mezőtúrról 2434, Kecskemétről 1.750 db. 1588-ban pedig már óriási ugrás látható a létszámban: Kecskemétről ekkor 17.881, Debrecenből 12918, Mezőtúrról 5.017, Simándról 4067, Kolozsvárról 3807 db állatot hajtottak nyugat felé.

Az állatok többségét, legalább 60%-át a júliusi-agusztusi főidényben adták el. Az agusztusi vásárokon volt a legélénkebb a kereslet, érdemes volt akkor eladni a nyár eleji jó fűvű legelőkön felhizlalt jószágot. Más nézet szerint akkor kényszereladás történt, mivel a legelők a nyári forróságban kiszültek.

Létezett egy kora tavaszi hajtás is, ami azt jelenti, hogy biztosítani tudták az állatoknak a téli takarmányt. Ősszel is útnak indítottak állatokat; eszerint a kaszált takarmányon tartott, még jó erőben lévő állatokkal ekkor is érdemes volt elindulni.

Egy út kb. 1-1,5 hónapig tartott, volt olyan kereskedő, aki évente többször is megfordult. A legkorábban indulóknak március közepe-vége felé útra kellett kelniük, az utolsók október első felében állíthatták össze gulyáikat.

A 15 éves háború megakasztotta ezt a békés konjunktúrát, 1596-ban Békés és Csanád megye településeinek legalább az egyharmada elpusztult, a lakosság elköltözött. Azonban nem vált teljesen lakatlanná a térség, a marhatartást és kereskedelmet újra kezdték, folytatták, még ha kisebb volumenben is egészen a visszafoglaló háborúig.

Az első svájci marhákat 1680-ban az Eszterházy-uradalom hozatta be az országba, ezzel megalapították az első helvét tehenészetet. Más nyugati és keleti területekről is hoztak be különböző marhafajtákat. A tejelő tehenek száma gyarapodott, a húsmarhák mennyisége folyamatosan csökkent.

A XVIII. század első felében a szarvasmarha-tenyésztésben nagy károkat okoztak a járványok, különösen a marhadög, melynek 1739-ben és 1744-ben a lakosság jószágainak nagy része áldozatul esett. Az 1730-as években a marhakivitel főleg Ausztriába és Morvaországba irányult, de ekkor már Erdélyből kellett behozni marhákat. A század végén már kevés marha volt az országban, a kivitelre kerülő állatokat görög és örmény kereskedők Moldvából és Törökországból hozták. Az örmények 1792-ben bizonyítványt kértek maguknak Békés megye hatóságától arról, hogy ők „nemezebb szarvasmarhafajták tenyésztésével, a marhakereskedés üzésével sok hasznot hajtottak a népnek.” Az új szarvasmarha fajtára való utalás jelentheti a magyar szürkemarha kitenyésztését, amely egybevág a régészeti bizonyítékokkal, mely szerint a 18. század második felétől mutatható ki egy nagy szarvú, szürke színű, primigenius típusú szarvasmarha.

A XVIII. század végén a marhák addigi sokféle színe, alakja helyett a fehér szín kezdett dominálni, ami tudatos válogatás eredménye lehetett.

Az Alföldön a XVIII. század végéig a húsmarha tartása volt a jellemző, azonban a kivitelre vitt marhák számát egyre többször külföldről kellett pótolni, Moldvából, Podóliából és Törökország nyugati részéből hoztak be állatokat.

A MAGYAR SZÜRKE MARHA EREDETE

A közvélemény számos állatfajt a magyarok ősi vagy a Kárpát-medencében őshonos állataként ismer. Ilyen többek között a magyar szürke marha. Eredetéről számos tévhit kering, egy részük a magyar romantika időszakában, a XIX. század végén keletkezett és még ma is tartja magát. Korábbi tanulmányok helytelenül azonosságot vontak a magyar szürke marha és a XIV–XVIII. századi marhakereskedelem között. Legalább öt elmélet ismert, amelyek a szürke marha valós, leghamarabb XVIII. századi megjelenését megelőző időre teszik e fajta kialakulását.

1. Népvándorláskori megjelenés

A fajta legkorábbi megjelenését a Kárpát-medencében a népvándorlás korára teszik. Ezen elmélet szerint a hunok (Kr.u. 5. sz.), az avarok (6-9. század) vagy a magyarok (9. század) hozták magukkal a Volga mentéről. Bármely, fent említett időszakot is vizsgáljuk, nagytestű és hosszúszarvú példányokra utaló csontokat a régészeti leletanyagban nem találunk. Szarvalakulásuk, a szarvcsapok alakja és mérete jelentősen különbözik a szürke marhákétól. A csontleletek kis- (94–108 cm) és közepes (110–120 cm) marmagasságú egyedekre utalnak a Kr. u. 5–9. századi leletanyagokban, méreteik a római kori 120 cm-t meghaladó átlagtól jelentősen elmaradnak és csökkenő tendenciát mutatnak (4. ábra). Ezek szarvcsapjai is kicsi, legfeljebb közepes méretűek voltak.

2. Magyar honfoglalás kori megjelenés

Külön ismertetést érdemel az az álláspont, amely szerint a magyar szürke marha, a magyarokkal a honfoglalás idején (896–900) bevándorolt szarvasmarhák leszármazottja. Talán ez a legelterjedtebb, legismertebb nézet, aminek oka elsősorban a minden magyar ember által ismert Feszty-körkép. Feszty Árpád a XIX. század utolsó évtizedében festette A magyarok bejövetele c. körképét, ami ma Ópusztaszeren, a Nemzeti Történeti Emlékparkban látható. A művész a képre magyar szürke ökrök vontatta szekereket festett (8. ábra). A XIX. század végi felfogás szerint a magyar marha a honfoglalókkal érkezett, Feszty a kép elkészítésekor szürke marhákat látott az országban, úgy gondolhatta, hogy már a honfoglalás idején is ilyen nagytestű, primigenius típusú marhákat tartottak őseink.

8. ábra: Szürke marhák vontatta szekér a Feszty-körképen

Az elképzelést a régészeti csontleletek nem tudják megerősíteni. Az elsősorban honfoglaló sírokból előkerült szarvasmarha csontok 105-110 cm-es marmagasságú, kis szarvcsapokkal rendelkező egyedekre utalnak.

3. Kalandozó hadjáratok

A harmadik elmélet szerint a szürke marha a honfoglalást követően, a kalandozó hadjáratok keretében, zsákmányolással jutott Magyarországra. A magyarok kalandozásai, hadjáratai már a honfoglalást megelőzően (862: az első ismert hadjárat) megindultak; elsősorban Nyugat-Európában raboltak, fosztogattak, azonban néhány zsákmányszerző hadjáratot déli irányba is indítottak. Az utolsó ismert hadjáratot 970-ben vezették a Bizánci Birodalom ellen. Leginkább nemesfémeket, textiliákat, luxuscikkeket zsákmányoltak, valamint foglyokat ejtettek. Olyan értékek megszerzésére törekedtek, amelyeket saját társadalmuk nem tudott, vagy nem elegendő mértékben tudott előállítani. Nem kizárt, hogy élő állatokat, köztük szarvasmarhákat is raboltak. Azonban a gyorsan vágtazó magyar lovasseregekről, akik hirtelen, meglepetésszerűen tűnhettek fel, nehéz elképzelni, hogy a lovakhoz képest lassabban haladó szarvasmarhákat tömegesen terelgetnek ellenséges területeken egészen hazáig, a Kárpát-medencéig. Másrészt ezek a kora Árpád-kori, X. századi csontleletek nem különböznek a többi Árpád-kori leletanyagtól, amelyek rövid szarvú, kis- és közepes testméretű szarvasmarhákra utalnak.

4. A kunokkal érkezett a XIII. században

A kunok IV. Béla király (1235–1270) engedélyével települtek be Magyarországra, ekkor a tatárok elől menekülve Magyarországon kerestek menedéket, fejedelmük meggyilkolása után pusztítva kivonultak az országból, majd az 1241–1242-es tatárjárás után maga a király hívta őket vissza. Az uralkodó és az előkelők között kiélezte az ellentétet a nomád kunok befogadása. Részben azért, mert a kunok temérdek állatukkal nagy károkat tettek a vetésekben, szőlőkben. Az állataik között számos marhacsorda is előfordulhatott, tehát hozhattak magukkal szarvasmarhákat. Ez az időszak régészetiileg még az Árpád-korhoz tartozik, az ásatási csontleletek alapján a szarvasmarhák marmagassága nemtől függően 95-128 cm között változott, a szarvcsapok kis- és közepes méretűek voltak. Ezért a szürke marhák ősei, legalábbis nagy testméretű, hosszú szarvú marhák a XIII–XIV. századi anyagokban nem fordulnak elő, még az egykori kun szállásterületek környezetében végzett régészeti feltárások állatcsont anyagai között sem.

5. Keresztezési folyamat eredménye

Létezik olyan elképzelés, amely szerint a szürke marha a XIII. században keresztezési folyamat hatására alakult ki a házimarhából és az őstulokból. A régészeti csontleletek alapján tudjuk, hogy a bronzkortól kezdve az őstulok testnagysága és létszáma is csökkent. A népvándorlás korától egyre ritkábban fordult elő, Árpád-kori leletanyagban lényegében már nem vagy csak kivételesen találni őstulok csontokat, a XIII. századinál

későbbi lelőhelyeken pedig csontmaradványai már nem találhatók meg. A keresztezési folyamat elméletének egyik gyenge pontja tehát az, hogy a XIII. században már szinte alig volt megtalálható az őstulok a Kárpát-medencében. Az viszont kétségtelen, hogy a magyar szürke marhának, mint minden szarvasmarha fajtának, az őse az őstulok. A vad ős szarvának állása és formája eltér a magyar szürke marhától, bár mindkettőé hatalmas méretű, az őstulok szarva előre és felfelé irányult (3. ábra). Oldalnézetben a szarvainak síkja mindkét nem esetén hegyesszöget zárt be a homlokcsonttal. Így az állat mindig látja veszedelmes fegyvere hegyét, ökleléskor pontosan tudja irányítani. A szürke marhára jellemző, hogy a fejből indulnak ki a szarvcsapok, először mindig két oldalt, a fejtől elállóan nőnek és csak bizonyos távolság után görbülnek felfelé (9. ábra). Ez egyaránt megfigyelhető a csákó, a gallyas, a lantos, a villás és a pörge szarvalak esetén is.

9. ábra: Vonuló szürke marha gulya
(forrás: www.mnhsz.com)

A szarv keresztmetszete a szürke marha esetében nagyjából kerek, az őstuloknál jelentős különbség figyelhető meg a szarvcsapok kis- és nagytérközei között, azaz enyhén lapított a szarvcsap alakja.

A magyar szürke marha koponyája alapján a primigenius típusba tartozik. Jellemzőjük a viszonylag hosszú fej, lapos homlok, többé-kevésbé egyenes fejél, a homlok legfelső részéből kiinduló, általában nagyméretű, fejlett szarvcsapok. A kifejlett, recens szürkemarhák átlagos súlya tehenek esetén megközelíti az 500 kg-ot, a bikáknál a 800 kg-ot. A tehenek marmagassága átlagosan 133 cm, a bikáké 150 cm.

KÖZÉPKORI SZARVASMARHA ÁBRÁZOLÁSOK

A XIV. századig a régészeti állatcsontleletek egyáltalán nem utalnak a szürke marha vagy ahhoz hasonló típusú kérődző jelenlétére. A Képes Krónikában sincsenek nagy test- és szarvméretű marhaábrázolások. A 10. ábra felső részén látható három szarvasmarha mindegyike kistestű; a magyar szürkékre jellemző hatalmas szarvcsapoknak sincs nyoma az ábrázoláson.

A Képes Krónikában látható szarvasmarha ábrázolással egybevág a Thuróczi Krónika tatárjárását megjelenítő XV. századi fametszetén látható rövid szarvú, kistestű szarvasmarha képe (11. ábra).

A középkori ábrázolások nem utalnak hosszú szarvú, nagy testméretű szarvasmarhák jelenlétére. Minden művész jellemzője, hogy saját korából merít, és a látottakat vetíti vissza a közeli, esetleg távolabbi múltba. De mivel a középkori, kora újkor

ábrázolásokon szürke marha jellegű állatokat egyáltalán nem láthatunk, megerősíti az archaeozoológia kutatási eredményeit, azt, hogy a középkorban még szürke marha jellegű példányok sem fordultak elő.

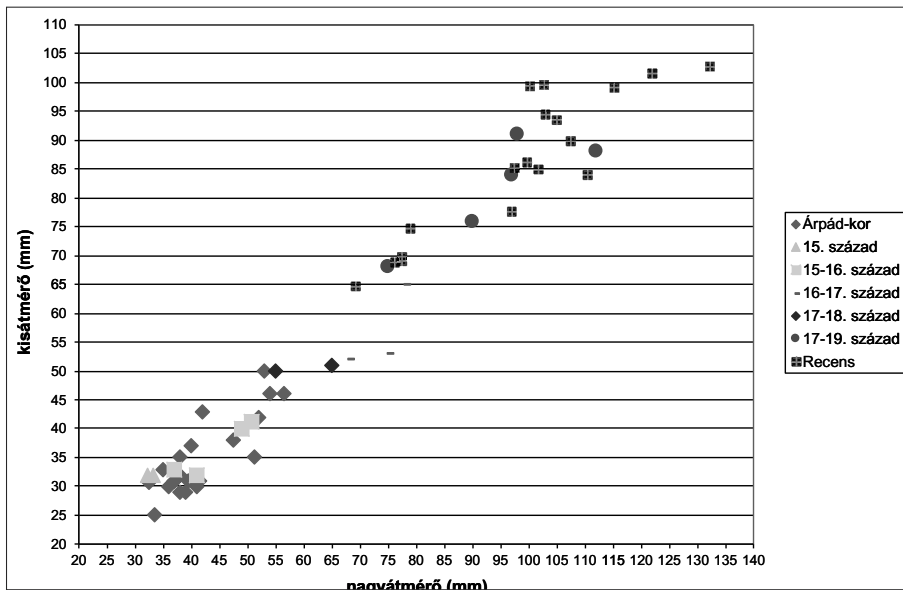
10. ábra: A magyarok bejövelele Pannóniába – részlet a Képes Krónika egyik miniatúrájából

11. ábra: Rövid sarvú, kistermetű szarvasmarha a Thuróczi Krónika egyik ábrázolásán

A MAGYAR SZÜRKE MARHA EREDETE

A Kárpát-medencében a XVI–XVIII. században változatos fajta összetételű szarvasmarha-állomány létezett. Kis-, közepes és nagy testnagyságú állatok egyaránt megtalálhatók az országban. A sarvcsapok méretei csak a XVII. századtól kezdve növekedésnek indultak (12. ábra)

12. ábra: A sarvcsapok méreteinek összehasonlítása. (Recens: magyar szürke marhák méretei)

Jól látható, hogy az Árpád-kori, de még a XV–XVI. századi szarvcsapok is az igazi szürke marhákhoz képest igen alacsony mérettartományba esnek. A méretnövekedés az újkorban kezdődött el, látványos emelkedés a XVII–XIX. században figyelhető meg. Ezek méretei – legalábbis a kis- és nagytérő tekintetében – már nagyjából megfelelnek a recens szürke marháknál mérteknek.

Felmerül a kérdés, mégis honnan ered és mióta él a Kárpát-medencében a magyar szürke marha alaptípusa?

A XVI–XVII. században Podolia területén alakulhatott ki az a változatos küllemű, nagy vitalitású, primigenius típusú fajtacsoport, amit a szürke marha alaptípusának tekinthetünk. A moldvai marhát már a XVI. századtól, a podoliai marhákat a XVIII. századtól hajtották Magyarországra, illetve tovább Dél- és Nyugat-Európa felé.

A XVIII. század elején járványok következtében egész Európában és Magyarországon is lecsökkent a szarvasmarhák száma, így a külföldre hajtott állatok mennyisége is. Valamint a XVIII. század második harmadától Magyarország éghajlata módosult. A korábbi hűvösebb, csapadékos nyarakat és enyhe, csapadékos teleket, amelyek a dús legelők kialakulásának kedveznek, hűvös, nedves nyár és száraz, hideg telek váltották fel. Az Alföldön a fő legeltetési helyek a folyók menti árterekre, galéria erdők tisztásaira korlátozódtak. Az ország XVIII. századi marhakivitele főleg Ausztriába és Morvaországba irányult, mivel III. Károly osztrák császár egyik rendelete alapján csak Bécs vehette meg a magyar marhákat. Ekkor az országon áthajtott állatok jelentős része már Erdélyből származott. A század végén kivitelre kerülő ökröket görög és örmény kereskedők Moldvából és Törökországból hozták. A XIX. század elejére az export egyre csökkent, mert Magyarországon már nem volt elegendő marha. A kiviteli igény teljesítéséhez behozatalra volt szükség, Moldvából, Podóliából és Törökország európai részéből hozták a marhákat.

Ezek a szarvasmarhák az Alföldön számukra ideális ökológiai környezetet találtak. A fajta a ma is ismert testnagyságot, szarvméreteket fokozatos fejlődés során csak a XVIII–XIX. században érte el. A XX. században az igásmarhák jelentősége megszűnt, a gépesítés elterjedt a mezőgazdaságban. A szürke marhák hús- és tejtermelését keresztezéssel próbálták növelni. A magyar tarka marha egyre jobban teret hódított, ezáltal a szürke marha állomány egyre csökkent, a 60-as években már a kipusztulás fenyegette. De még idejében megtették a szükséges lépéseket a fajta megmentése érdekében, így ma az országban több helyen is látni ezt az impozáns, tetszetős külsejű marhafajtát, amelyre joggal lehetünk büszkéek.

ZÁRSZÓKÉNT, MARHATARTÁS A XX. SZÁZADBAN

Az 1890-es évektől komoly fejlődés jellemezte az állattenyésztést, a legtöbb állat mennyisége emelkedett. Az 1870-es és az 1910-es évek között a szarvasmarha-állomány közel 40%-kal nőtt, 4,6 millióról 6,184 millióra emelkedett. Azonban fajtaváltásnak köszönhetően a szürke marha állomány visszaszorult, az 1910-es évekre a marhaállomány 70%-át a szimentáli hegyi marha és a hazai színes fajták keresztezésével kitenyésztett magyar tarka marhák váltották fel. Ezek a szürke marhától jobban

tejeltek, hamarabb kerülhettek levágásra, az igavonás céljaira is megfeleltek. A szürke marhák a külterjes vidékeken, a Hortobágyon, Kiskunságon, havasi legelőkön, főleg Erdélyben maradtak meg. A fajtaváltás oka leginkább a tej iránt mutatkozó – városi – kereslet növekedése volt. A tej feldolgozására és értékesítésére 1895 és 1910 között több mint 500 tejszövetkezet alakult, amelyek napi 105 millió liter tejet dolgoztak fel és forgalmaztak. Ezt a mennyiséget a szürkemarhák nem tudták volna biztosítani. A Horthy-korszakban a szürke marhák aránya a korábbi 30%-ról 16%-ra csökkent. A jól tejelő szimentáli és tarka-piros marhák beváltották a hozzájuk fűzött reményeket. Sőt, amíg az 1890-es években egy tehén évente átlagosan 1000 liter tejet adott, addig az 1930-as években már közel 2000-et.

A Kádár-korszak idején az állatállomány elsősorban a sertés és a baromfi révén szaporodott. A sertésállomány a háború előtti 5,2 millióról 1968-ra 6,6 millióra nőtt. A baromfiállomány fejlődése szintén az 1950-es évek végén kezdődött. 1950-ben a baromfiállomány még alig múlta felül az 1938-ast. 1970-ben azonban már 97%-kal haladta meg a háború előtti mennyiséget. Növekedett a tojástermelés is. A sertés- és baromfiállomány mellett a juhok gyors szaporodása is megfigyelhető volt. Az 1938-as szinthez képest 1970-re 142%-kal emelkedett. A régi magyar juhajták (racka, cigája) tenyésztésével fokozatosan felhagytak, az igénytelenebb fésűsmerinók terjedtek el. A szarvasmarha tenyésztési költségei magasabbak, több beruházást igényel tenyésztése. Részben a megfelelő minőségű legelő hiánya miatt az 1960-as években is stagnált létszáma, alig néhány ezerrel emelkedett az 1938-as 1,8 millió fölé. Az egy tehénre jutó tejhozam azonban 50%-kal nőtt, a tejtermelő marhákból tartottak többet. A mezőgazdaság gépesítését jól tükrözi az igásökör állomány erőteljes csökkenése: míg 1958-ban 57.645 db volt, 1970-re száma mindössze 915 db-ot számláltak. Míg a háztáji gazdaságokban elsősorban sertést és baromfit tartottak, a juh- és szarvasmarha-tenyésztés többsége a nagyüzemekre épült. Az 1970-es évek közepén a tyúkok 80%-át, a sertések 50%-át nevelték kistermelők. Mindez természetesen kihatott a húsfogyasztási szokásokra is, nem meglepő, hogy e két faj biztosítja még napjainkban is az állati eredetű fehérje legnagyobb részét.

IRODALOM

- BARTOSIEWICZ László (2006): Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba. Bibliotheca Archeologica. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- BENDA Judit (2016): Marhakereskedelem és mészárszékek a késő-középkori Budán, Pesten, Óbudán. Tanulmányok Budapest Múltjából 41. 7–40.
- BÖKÖNYI, Sándor (1974): History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest
- KÖRÖSI Andrea (2008): A magyar szürke marha kraniometriai jellemzése. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 11. Budapest, p. 303.
- KRISTÓ Gyula (1998): Magyarország története 895–1301. Osiris Kiadó, Budapest
- MATOLCSI János (1975): A háziállatok eredete. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó

- MATOLCSI János (1982): Állattartás őseink korában. Budapest, Gondolat Kiadó
- NÉMETH Csaba (2016): Orosháza története első újjátelepülése idején a XV. század közepétől a XVIII. század közepéig. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 14., Orosháza, 3–44.
- ROMSICS Ignác (2010): Magyarország története a XX. században. Egyetemi tankönyv. Budapest
- TORMAY Béla (1877): A szarvasmarha és annak tenyésztése I. Budapest
- TUGYA Beáta – RÓZSA Zoltán (2012): A szaru, mint nyersanyag felhasználása Orosháza-Községporta-Szűcs-tanya szarmata lelőhelyen. Régészeti, archaeozoológiai, néprajzi vonatkozások. In: Kreiter A. – Pető, Á. – Tugya, B. szerk.: Környezet-Ember-Kultúra: Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde. Budapest, 2012, 225–230.
- VÖRÖS István (2004): Adatok a magyar szürkemarha és a rackajuh történetéhez. In: Novák, L. F. szerk.: Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés. Az Arany János Múzeum Közleményei X. Nagyköros

HORVÁTH TÜNDE

Páros szarvasmarha temetkezések a késő rézkorban

Az Óvilág (beleértve Európát, Észak-Afrikát és a Közel-Keletet) területén Kr. e. 3600/3500 és 2200/2000 között egy érdekes, új jelenség terjedt el az állatokkal kapcsolatos rítusok között: a tehén-áldozat. Ez az időszak a maga 1500 évével több régészeti korszakot és több régészeti kultúrát ölel át. Magyarországon területén ez durván a késő rézkor, a rézkor–bronzkor átmenet és a kora bronzkor időszakát jelenti.

A szarvasmarha az ember egyik legfontosabb háziállataként már a legkorábbi újkőkori kultúrákban feltűnt a tenyésztett állatok palettáján, és igen fontos szerepet játszott az élelmezésben. E korai időkben, amikor az emberi kultúrák a vadászó-gyűjtögető életformáról fokozatosan áttértek a letelepült termelő életmódra (amely a Kárpát-medence területén Kr. e. 6000/5000 körül, a Közel-Keleten még korábban, Észak-Európában pedig sokkal később, Kr. e. 4000/3000 körül történt meg, jól kirajzolva a házasítás központját és az ismeretek délről észak felé tartó lassú terjedését térben és időben) a marhát még csak húsállatként használták. Talán a tejét is kifejték és megitták, de abból nem készítettek további eljárásokkal tartósabb fogyasztási cikkeket, vagyis feldolgozott tejtermékeket, úgymint például sajtot, túrót, vaját, kefirt. Ezeket a készítési eljárásokat, amelyek az erjesztés kémiai folyamatához kötődtek, még nem ismerték. Nem ismerték az állatok igavonó erejét sem, ezért a háziállatok kihasználási foka egyfajta elsődleges, primér szerephez jutott mindössze. A neolitikus kultúrák szakrális életében a rituálékhoz köthető jelenségekben és leletekben rendszerint a szarvasmarha-bika jelenik meg, amely a termékenységét jelképezi, és a férfi princípium fontosságát, előretörését hangsúlyozza. Bika szarva, koponyája (*bucranium*) díszítette az épületeket, megjelent az oltárokon és az edényeken díszítő motívumként (*horns of consacration*).

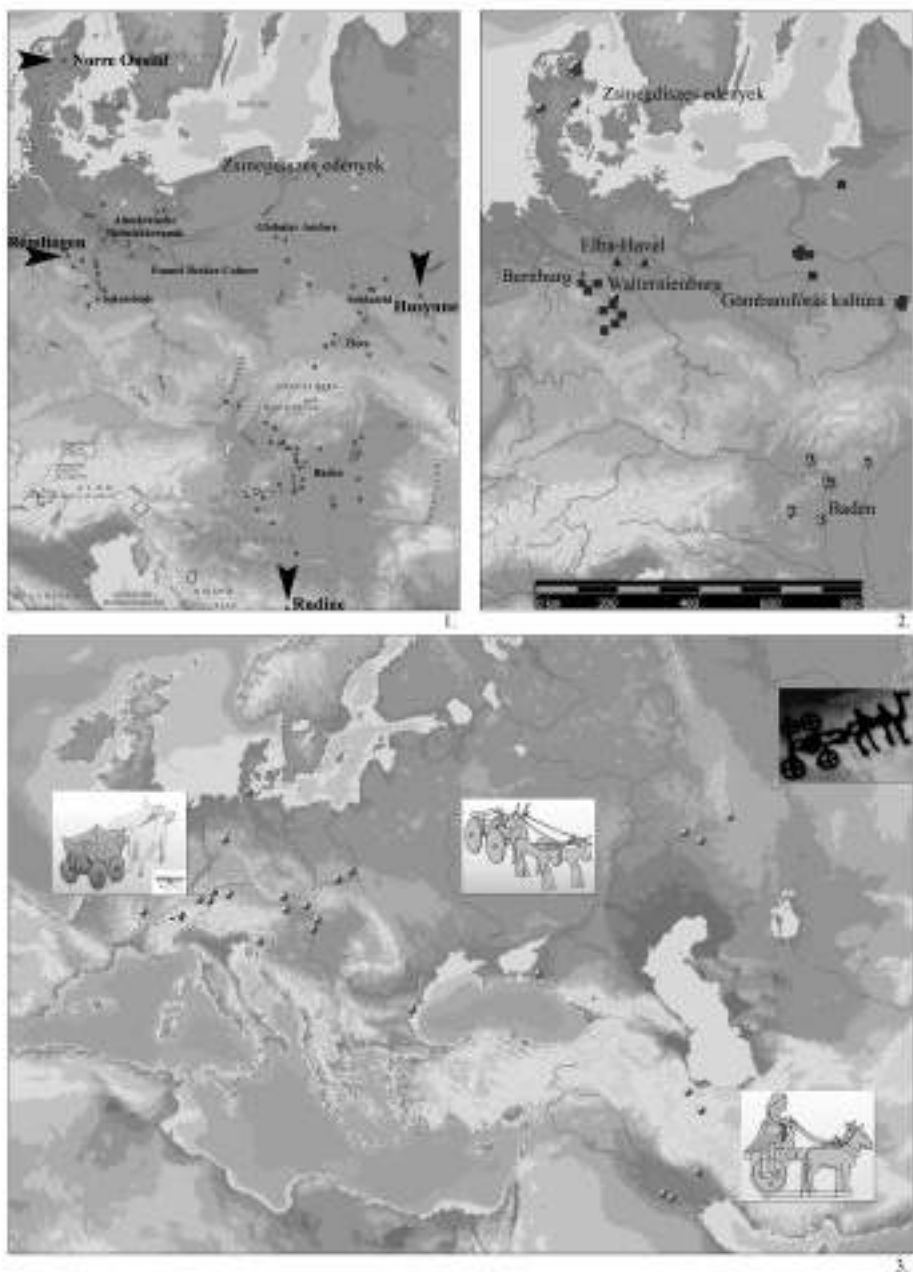
Mikor és hogyan változott meg ez a viszony ember és állat között? A házasítás első fokához hasonlóan a második neolitikus forradalom is fokozatosan és lassan játszódott le és összetett, egymásra épülő folyamatok sora volt.

A Közel-Keleten talált leletek arra utalnak, hogy az elsődleges házasítási folyamathoz hasonlóan a Másodlagos termékek forradalma néven Andrew Sherratt régész által leírt jelenség is itt kezdődött és terjedt észak felé. A Kárpát-medence területén a késő rézkorban érte el, északon még későbbre is tolódhatott. A legkorábbi letelepedett falusias életformában eltöltött életmódban 2000-2500 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az akkori emberek által összegyűjtött tapasztalatok az állattartás terén további változásokhoz és újabb vívmányokhoz vezessenek. A megfigyelésekből levonható tudás mellett ez viszont már kifejezetten emberi beavatkozásokat is tartal-

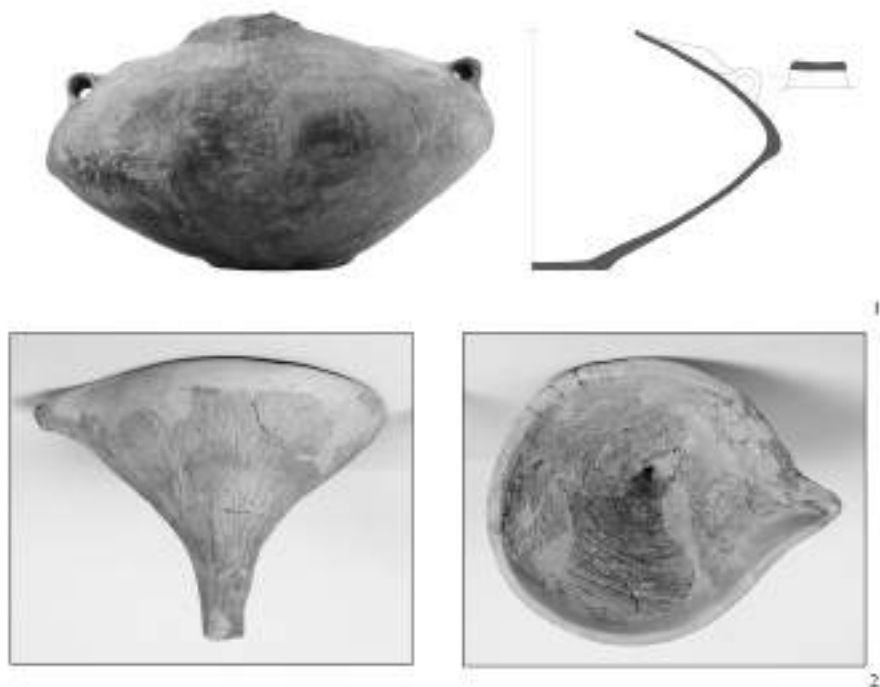
mazott. A fokozatos tenyészállat-válogatásnak és speciális pároztatásnak köszönhetően ekkorra már egy háziállat-fajon belül is altípusok, fajták kezdtek megjelenni attól függően, milyen tulajdonságokat akart az állattartó előtérbe helyezni. Ez a szarvasmarha esetében például bővebben tejelő teheneket, kisebb szarvval rendelkező, az emberre kevésbé veszélyes állatokat, vagy éppen több és zsírosabb vagy ellenkezőleg, soványabb húst adó fajtákat eredményezett, ahogy az a házigazda igényeit szolgálta. A juhok esetében a speciális tenyésztésnek és mesterséges szelekciónak köszönhetően jelentek meg azok a fajták, amelyek gyapja egyre hosszabb és fibrinje összesodorhatóbb, tehát szövés-fonásra alkalmas lett, ezzel egy új alapanyagot szolgáltatva a felhasználható, korábban pusztán növényi alapanyagokra korlátozódó anyagfajták előállítására, és a ruházzkodás terén.

Az így kapott plusz-termékeket fel is kellett dolgozni, ehhez pedig új eljárások, eszközök és módszerek szükségeltettek. A másodlagos neolitizáció és a másodlagosnak nevezett termékek (mint a tej, gyapjú, és az állati igavonó erő) kihasználása egy sor forradalmian új technológia megjelenését vonta magával. Az állati gyapjú fonásához alkalmas nehéz orsógombok például a késő rézkori Baden-komplexum korai időszakát képviselő Boleráz-kultúrában bukkannak fel először az őskorban. A sodrott állati szőrzetből készült zsinegdarabok lenyomatait legkorábban a Baden-komplexummal egykorú, az Alföld területére a messzi, keleti steppéről érkező késő rézkori Gödörsíros kurgánok és néhány kora bronzkori kultúra (Makó, Hatvan, Somogyvár–Vinkovci) edényén látjuk viszont lenyomatként. A szövőszékes szövés legkorábbi régészeti bizonyítékának jelei, az agyag szövőszék-nehezekek a hazai kora bronzkori tell-kultúrákban jelennek meg (Nagyrev, Vátya, stb.). Néhány speciális, az új erjesztési eljárással tartósított élelmiszer-termékhez kapcsolódó edényforma is ekkor bukkan fel, például a rázós módszerrel készülő vaj köpülője, a Boleráz és Baden edényművesség különleges edényformája, az ún. halbárka alakú edény; valamint egy általában nagyméretű, belül bütykökkel kiképzett edényforma amelyben erjesztteni lehetett (nem csak tejet, de bármilyen más anyagot, például növényi termékeket is, végtermékként ecetet, pálinkát, sört, bort eredményezve), amelyet pácedénynek nevezünk minden kultúra edényművességében; továbbá a tölsér és az egyéb formájú szűrőedények.

Az állati igavonásra utaló leleteket a középső rézkor végi-késő rézkori állatábrázolásokon látjuk először. Ez az áttörés testesül meg a legkorábbi kerék és kocsileletekben is, amelyek a leletek tanúságai szerint majdnem egyszerre bukkannak fel a mezopotámiai városállamokban, a keleti steppék legkorábbi nomádjainál és a közép-európai paraszttársadalmakban. A kerék, amelynek elvén később számtalan más technológia épül fel (gyakorlatilag minden, a rotáció elvén működő találmány, például a malom, a rokka, stb.), ijesztő gyorsasággal terjedt az akkori világ kultúrái között. Felhasználása és széles körű alkalmazása elképesztő mértékben megkönnyítette az emberi élet szinte minden aspektusát, legyen az hétköznapi munka, harcászat vagy akár szakrális témakör. Az ember a kerék segítségével hirtelen nagyobb terhet tudott hosszabb távolságra szállítani, kitolva ezzel az „egy napi járóföld” fogalmát. Korábban szállítás

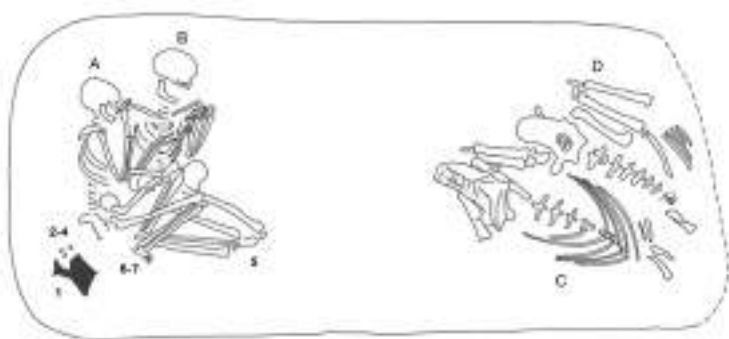
1. Szarvasmarha temetkezések Európában Kr. e. 3600 és 2000 között.
2. Páros szarvasmarha temetkezések Európában Kr. e. 3600 és 2000 között.
3. A legkorábbi kerék- és kocsi-leletek az Ötölög területén Kr. e. 3300/3100-tól.

1. Halbárka alakú vajkönpülő (rázó) edény a badeni kultúra Hódmezővásárhely melletti településéről. 2. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra tölcsére Balatonőszöd melletti településéről.

céljára csak a vízi járművek voltak hadra foghatók. Ahogy a szárazföldre ért az áru, onnan emberi erővel cipelték tovább. Bár a szárazföldi szállítás céljára minimum járható utakra volt szükség, ezek kiépítése még mindig célravezetőbb volt, ahogy behálózták és összekötötték a hatalmas kiterjedésű szárazulatokat, mint a vízi szállítás, amely csak a vízfolyások mentén virágzott, de a vízfolyásokat nélkülöző száraz vagy magasabban fekvő belső területeket nem érte el.

A nyílt falvakban élők a legelők nyári kiégése után felhajthatták nyájaikat a meszszebben fekvő, de a kocsi segítségével már elérhető, nyáron is zölden maradó hegyi legelőkre, sőt, az itt kaszált szénát le is tudták hozni a kocsival a hegyről és beszállítani a téli takarmányt a falvakba. A kereskedők távoli tájakat tudtak bejárni, kincseiket felkutatni, az eltérő ismereteket és portékákat terjeszteni és cserélni, és a megszerzett információ a megfelelő fülekbe való juttatásával ezeket az ígéretes földeket akár lerohanni, meghódítani. Az életmód javulásával együtt megkezdődött és egyre nagyobbá vált a társadalmi egyenlőtlenség, nőtt a lélekszám, amely azzal is együtt járt, hogy a korábban vérségi alapon felépülő kisebb falusias társadalmak eltűntek és átadták helyüket a magasabban és felülről szervezett, nem családi alapon létrejött közösségeknek, amelyek Egyiptom és a Közel-Kelet területén már ekkor elérték a korai államiság fokát.

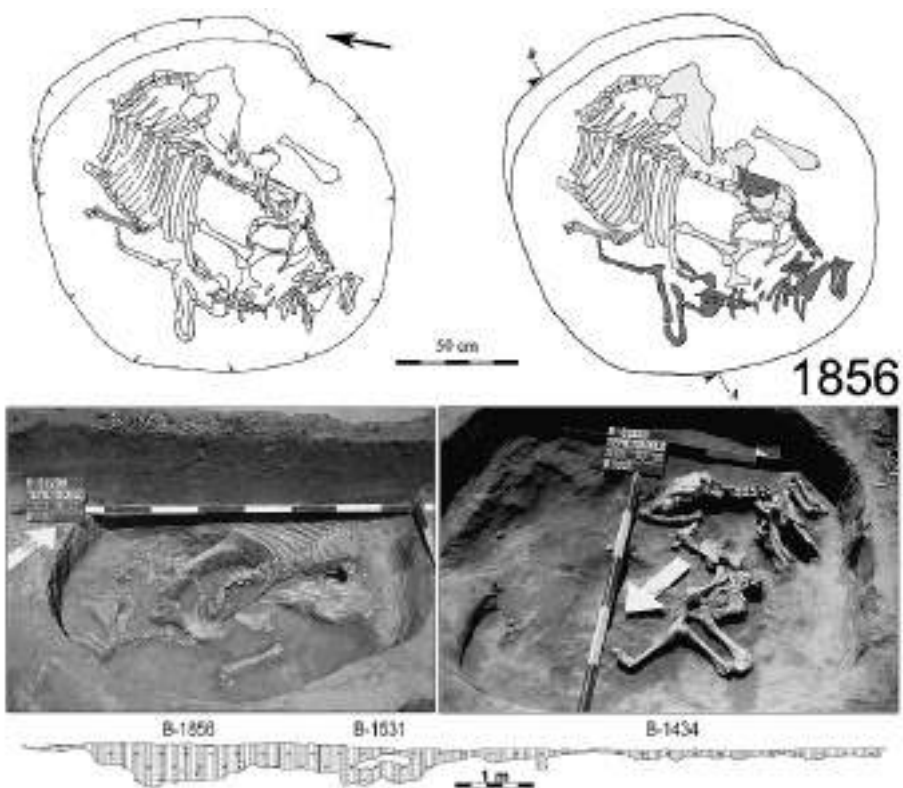

1. Budakalász–Luppa-csárda badeni temető 3. sírja Bondár–Raczky 2009, Plate III. után.
2. A 177. budakalászi sír agyagból kiégetett kocsimodellje Bondár–Raczky 2009, Plate LXXIX. után.

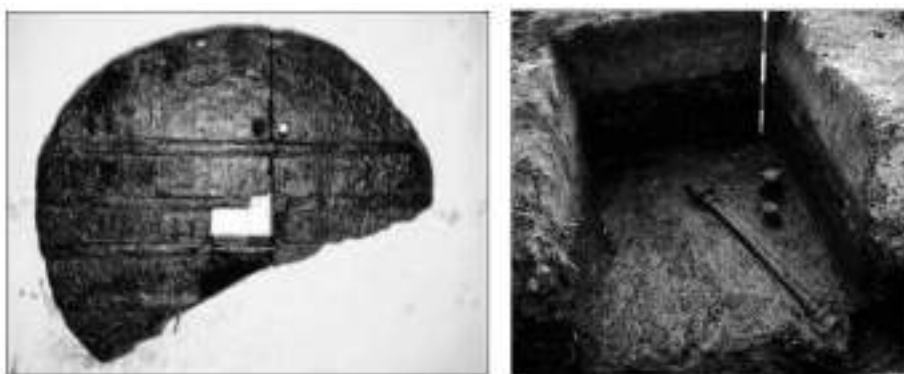
Még az 1950-es években látott napvilágot a badeni kultúra budakalászi temetőjének egyik feltárt sírjában a legkorábban megismert régészeti leletként egy agyagból készült miniatűr kocsimodell. További évtizedeknek kellett eltelni, amíg a legkorábbi fából készült ígát egy svájci bolerázi településen feltárták a Boden-tó partján, egy fa kereket és tengelyt pedig szintén bolerázi településen, de már a Ljubljana-mocsarakban ástak ki. Ezek a kezdetleges szállítóeszközök még kerék nélküli vontató, szekrényes szán, majd kétkerekes taliga-verzióban, rögzített vonórúddal, nagyméretű, egyben vagy két/három nagyobb részből összeállított, fából készült tömör kerekkel, a kerékkel együtt forgó tengellyel készültek, amelyek kifejezetten alkalmasak változó magasságú terepen és vizes-mocsaras vidéken. Alig változott formában ilyen szállításra alkalmas alkotmányokat még ma is használnak a keleti steppék nomádjai, Anatólia és a Balkán egyes paraszti kultúrái.

Mindez azonban talán sosem játszódtott volna le külső kényszerítő körülmény nélkül. A másodlagos neolit forradalom mögött két alapvető tényező húzódott. Az egyik, belső tényező az volt, hogy az évezredes megszerzett tudás az állattartás területén immár rendelkezésre állt. A másik, a külső tényező azonban az időjárás volt: ez indukálta, hogy a megszületett tudást a gyakorlatba átültessék. Az Óvilág ismert és ember által lakott területein a középső és a késő rézkor folyamán radikális változás észlelhető, kb. Kr. e. 4000-től 3600/3500-ig. Valamilyen okból kifolyóan az addigi életmód és letelepedési minta megváltozik, az emberi települések sokkal kisebbek, jelentéktelenebbek, és számuk eleve kevesebb összehasonlítva a korábbi javarészkorakkal. Eltűnnek a hosszú életű, egy helyben kiépült falvak és az azok határában található temetők is. A megváltozott világban az emberek a korábban elsődleges földművelésről áttérnek a korábban másodlagos állattenyésztésre, amely a közösségektől jóval nagyobb mobilitást igényelt, a csordák védelme és vándoroltatása a legelők után, az állatok terelése pedig egy jóval harciasabb és szervezettebb, férfi-központúbb társadalmat.

A különböző háttérvizsgálatok azt mutatják, hogy nem egységes koreográfiában ugyan, de az életmód-változások mögött az egyre szeszélyesebbé váló éghajlat állt, kényszerítve az embereket arra, hogy korábbi letelepült földművelő életüket felhagyják, és áttérjenek az időjárásra kevésbé érzékenyen reagáló, a megélhetést ilyenkor jobban biztosító állattenyésztésre. Ez az áttérés és fokozatos hangsúly-eltolódás okozta, hogy ebben az ágazatban egyre több fejlődés és változás, egyfajta forradalom játszódtott le. A pozitív változások ellenére ugyanakkor a rövid időközönként szélsőségesen változó (hol hűvös-hol meleg/hol száraz-hol esős periódusok), ezért a földműveléshez kiszámíthatatlanná váló klíma miatt nem történt meg az a fejlődés az emberi társadalmakban, amelyet az ekkor megszülető új technológiák életre hívhattak volna. Ahhoz, hogy ezek az új ismeretek valóban kamatoztassák az emberi tudást az élet minden területén, ezzel stabilitást és jólétet hozva a közösségek életébe, szükség lett volna arra, hogy az állattartásban megszerzett tudást a földművelésbe is át tudják ültetni. Ez azonban nem valósulhatott meg, mert a földművelés szempontjából elengedhetetlenül fontos kedvező időjárási feltételek nem voltak adottak. Csak a kora

A 1856. számú áldozati gödör páros szarvasmarha temetkezéssel a badeni kultúra Balatonőszöd mellett feltárt településén.

Fa tömör kerék és tengely Stare Gmajne bolerázi településről, a ljubljanoi mocsarak területén, A. Velušček után.

bronzkor végétől, még inkább a középső bronzkor időszakától látjuk a javuló és stabilizálódó állattartásnak köszönhetően az állattartás terén végbement tudást és annak hasznát megjeleníteni a földművelésben is. Ennek köszönhetően az igavonó állatok erejét felhasználják a földek művelésére: megjelennek az első ekék, amelyek segítségével nem csak nagyobb szántókat, de rosszabb minőségű talajokat is meg lehetett művelni kevesebb emberi erővel, valamint a mélyebb szántással jobb termést és akár más jellegű növényeket (pl. a nedvességet jobban tűrő rozst) termeszteni.

A kocszi-innovációhoz természetesen az igavonásra fogható állatok tartásának fejlődése is szükséges volt, ennek lenyomata azonban a késő rézkori társadalmak állatcsont leleteiben nehezen észlelhető régészeti módszerekkel. Az állatcsontok nem árulkodnak arról, hogy az állatok csontváza, mérete nagyon megváltozott volna, és a jobban tejlő tehenekre utaló jelek sem jelennek meg ebben a típusú anyagi kultúrában. Annyi azért látszik, hogy az igavonó ökrök sarokcsontjai az erő kifejtés miatt komoly fizikai elváltozást, deformációkat mutatnak, és ez a jelenség – a fokozott erőbevetel jele – a késő rézkori állatok csontjain válik gyakorivá. Néhány szarvasmarha szarván kötélnyomok okozta bevágódás figyelhető meg. Az igavonó erőt az ábrázolások szerint ebben a korai időszakban a szarvasmarhák látták el (a ló háziasítása ekkor kezdődött, de fogatolásban és lovaglásra való használatuk csak a középső bronzkortól, a könnyű, küllős kerekű kocsik megjelenésével indult meg, a késő rézkorban még húsállatok voltak). Kezesebb tehenet és még fiatal korában kasztrált bikát, vagyis ökröt fogtak be. A magyar néprajzi irodalom szerint az ökör a négy évesnél idősebb, herélt szarvasmarha. A bikaborjút tavasszal az első fűre menendő korában herélik ki. Három éves koráig tinónak hívják, majd négyévesen, ameddig betanítják, ökörtinónak, majd ha betanult és rendszeresen jármolják, igás ökör. Miután az ökör megöregedik és a hízóba kerül, göbolynek vagy sörének hívják. Az ökörfogat mindig párosával összefogott (2–8) állatból állt; a terhet az ökrök nyakjára és rúd segítségével húzták. Csak az első két ökröt irányítják a hópásztor, vagyis jobbra és a csálé, azaz balra szavakkal. Pontosán meg van határozva, hogy milyen súlyú ökör a fogat mely posztjára kerülhet.

A szakrális világban, amely valamely módon mindig az élő világ valamiféle változata, szintén jelentkezik az állattartás fejlődése és fontossága. A szarvasmarha, és különösen a tehén tisztelete a késő rézkortól megjelenő individuális állatfigurákban, a badeni településeken feláldozott állatokban, néhány temetkezésben, valamint a kor szent helyeinek ábrázolásaiban tükröződik. Az állatfigurák kiégetett agyagból vagy rézből készült önálló figurák vagy kocsimodellek előtti applikációk, esetleg teljes, önálló zoomorf edények. Gyakori, hogy párosával ábrázolják őket, igavonó állatokként. Ugyanez az ábrázolásmód köszön vissza az Alpok magaslati legelőit és rézkincseit kereső pásztorok által épített magaslati szentélyek falán sziklavésetként, ahol a párosával befogott állatok jól láthatóan kocsit vagy ekét húznak. Párosan eltemetett állatokat tártak fel a budakalászi 3. számú női-férfi páros temetkezésben, és az alsónémedi temető 3. számú férfi-női páros sírjában is. Ezeket a duplán páros emberi és marha-temetkezéseket több mint fél évszázada kocszi-temetkezésnek tartják.

Az sem ritka, hogy az állatok nyakán kezdetleges kötélből készült heveder, vezetőszerű látható, amely a kezességre és az ígához szoktatásra utalhat. A településeken feltárt véres állatáldozati gödrök közt a szarvasmarha éppoly gyakori, mint a juh. Többségük azonban borjú, ami zsengeáldozatot valószínűsít. A felnőtt állatok többsége tehén, néhány esetben bika, ekkor azonban több állattal vagy emberi temetkezéssel együtt található, közösségi áldozatban. A fektetésük igen változatos és nagyon valószínű, hogy minden egyes fektetési mód más-más áldozattípust jelent. A korábbi elképzelésektől eltérően a Baden-komplexum korai, Boleráz időszakában egyáltalán nem fordulnak elő, csak a klasszikus Badenben jellemzőek. A páros szarvasmarha-áldozatok azonban nagyon ritkák közöttük.

A tanulmány témája az, hogy ezeket a páros szarvasmarha-temetkezéseket (ha temetők sírjában) vagy áldozatokat (ha települések gödreiben találjuk őket) vizsgálja meg közelebbről, hogy valóban lehetnek-e kocsi-temetkezések részei.

Elsőként tekintsük át a badeni temetők sírjait. Az 1949-ben Korek József által feltárt alsónémedi 3. sírt 1961-ben Csalog József értelmezte először a közösség vezető házaspárának és az előttük talált szarvasmarha-párt egy temetési vagy más néven halotti kocsi részének. Hasonló értelmezést kapott a budakalászi 3. sír is. Itt azonban Bökönyi Sándor meghatározta az állatok életkorát, mert az *in situ* felszedett páros ember-állat temetkezés bekerült a Magyar Nemzeti Múzeum akkori régészeti kiállításába. Bökönyi egy nyolc éves tehenet és egy másfél éves borjút határozott meg a ránk maradt feljegyzések szerint, miközben az eredeti csontvázak a 2000-es években kezdődő temetőfeldolgozás idejére elvesztek. Az alsónémedi páros ember-állat temetkezéséből eleve nem is készültek archaeozoológiai vizsgálatok. Bökönyi meghatározása az, amely az igavonó páros és a kocsizás ellen szól: ilyen életkorral az összetétel egy anya és borja viszonyra utal, a fiatal állat kora miatt nem lehetett még igavonó. Kocsira utaló nyomok egyébként sem kerültek elő, azt a későbbi értelmezések is csak odaképzelték, mint olyan szerves anyagokból készült építményt, amely hazai viszonylatok között általában maradéktalanul elenyészlik. A két sír megjelenése azonban kísértetiesen hasonló, az állatok fejükkel egymás felé fordítva, az emberpár előtt hevernek. A korszakban igen ritka, hogy egyáltalán nagyobb sírszámú temetők léteznének, a két eset éppen a kevés számú kivételhez tartozik. Jobban megnézve azonban a budakalászi sír felnőtt tehene nem teljes, csak egy részleges csontváz, amelyet az eredeti feltáró Soproni Sándor. és a korai közlő, Banner János helyesen csak sír(étel)-mellékletként és nem marha-temetkezésként értelmezett. A későbbi Csalog- és az azt követő hasonló Fettich-értelmezés nemcsak helytelen, de a gondosan rögzített előkerülési körülményeket is felülírta a valósághoz képest. A Baden-kultúra két páros ember–szarvasmarha temetkezésének esetében tehát teljességgel kizárható, hogy a sírokban halotti kocsi vagy igavonó pár lenne.

Magyarország területéről a badeni településekről Balatonőszödön, Dunaszentgyörgyön és Mezőkövesden tártak fel 1-1 páros szarvasmarha-áldozatokat, gödrökben. Ezt a három előfordulást összehasonlítva azzal, hogy egyetlen állatot tartalmazó állatáldozat – többnyire fiatal szarvasmarha – szinte valamennyi badeni településen

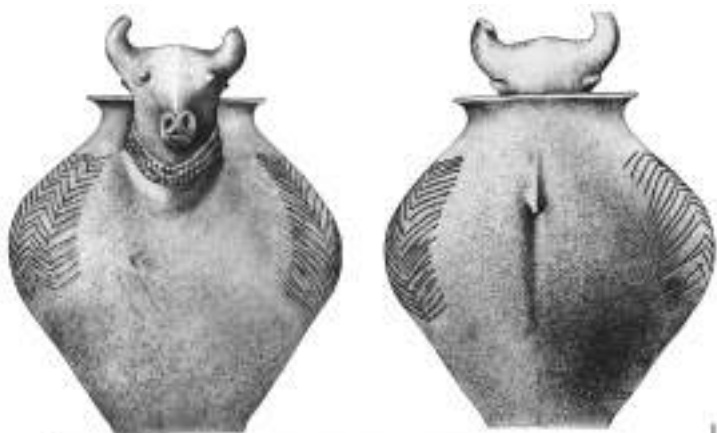
előkerül és ezek ismert száma 1000 feletti, látjuk az arányok kontrasztját. Hiába gyakori a szarvasmarha-áldozat, páros nagyon kevés van köztük. Balatonőszöd a Badenkultúra legnagyobb megkutatott települése, ahol 47 szarvasmarha-lerakatot találtunk 30 objektumban, ezek közül 36 volt teljes csontváz, a többi 17 részleges. A juh-áldozatok száma ezek mellett 71 egyed volt 11 objektumban. A 47 szarvasmarha-lerakatról mindössze az 1856. gödör őrzött páros marha-áldozatot. Az életkor-meghatározás alapján azonban itt is tehén–fiatal borjú koreográfia található, amely kizárja, hogy valaha is igavonó párost alkottak volna. A gödör térfogata pedig azt zárja ki, hogy a két állat testén kívül még egy kocsit is befogadott volna, erre ugyanis egyszerűen nem volt hely.

Mi a helyzet, ha Magyarország határain kívül tekintünk? A Baden-komplexum ugyanis a Duna mentén a Fekete-erdőtől a Fekete-tengerig terjedt, 14 mai állam területén. Szőgyén szlovákiai település határában is ismert egy badeni településrészlet, amelynek 328/74. számú kerek gödrében két szarvasmarha feküdt: az egyik öt, a másik nyolc évesnél öregebb. Mindkettő kasztrált ökör volt, és a patológiai elváltozások arra mutattak, hogy életükben igavonó párt alkottak: az öregebb ökör volt a bal, a fiatalabb a jobb szélén befogva. Kocsinak azonban itt sem volt nyoma, és a gödör térfogatát elnézve – helye sem.

A kelet-német Niederwünsch lelőhelyen (Saal) az utóbbi években végeztek leletmentést, amelynek során páros szarvasmarha-temetkezéseket és hozzájuk kapcsolódó, kocsikerék-lenyomatként értelmezhető, a talajba mélyedő jelenségeket tártak fel. A lelőhelyen két időbeli horizont különül el: a korábbiak Kr. e. 3600–3500 között a Salzmünde vagy a késői Baalberg-kultúrába, a későbbiek Kr. e. 3300–3000 között a Walternienburg-kultúrába tartoznak. Itt tehát nemcsak a páros igavonó állatok, de már az általuk húzott kétkerekű kocsik megléte is igazolható volt régészeti módszerekkel.

Az elmúlt évtizedek során Dánia területén is találtak jónéhány olyan leletet és jelenséget, amelyek a páros, igavonó szarvasmarhák és a kocsizással hozhatók összefüggésbe. A dán lelőhelyek többsége azonban nem olyan egyértelmű, mint a német volt. A jelenségek többségénél a szarvasmarhák hiányoznak: az adott talajviszonyok között éppen az állatcsont enyészik el, így maguk az állatok nem vizsgálhatók semmilyen rendelkezésre álló módszerrel. Több lelőhelyen semmi, vagy csak egyetlen fogtörödék utal az igavonó állat egykori jelenlétére. A kocsik maradványai ezzel ellentétben szinte mindenütt világosan kirajzolódnak: a két kerék bemélyedő keréknyoma a köztük előre, az állatok irányába mutató vonórúd lenyomatával. Mi több, a lelőhelyeken és azok között fapallókból készült korabeli utak vezettek, és ezek hálózata jó-részt egybeesik a későbbi középkori és modern úthálózattal.

Mi a helyzet a korai államalakulatokkal délen, az afrikai és az ázsiai kontinensen? Ha az európai, állam nélküli korabeli őskori kultúrák ilyen ellentmondásos adatokat szolgáltatnak, talán a velük egykorú szervezett államok területén más helyzet fogadja a régészt: több adat, gazdagabb jelenségek és leletek, esetleg írásos források...?

1. Szarvasmarha alakú zoomorfedény nyakán hármas kötéllel Kővári K. után.
2. Állatszobrocskák a bolerázi kultúra Pilismarót mellett feltárt temetőjéből Torma I. után.
3. A bolerázi kultúra kerék nélküli kocsiszekrénye, előtte két igás szarvasmarhával Radosna lelőhelyről, V. Němejcová-Pavůková után.
4. Réz kincs Bytjn lelőhelyről: négy lapos réz vésőbaltán álló páros, igába fogott szarvasmarha figura, amelyek nyakán kettős kötél, közöttük pedig járom figyelhető meg, E. Šturms után.

A szarvasmarha-lerakatok kifutása Kr. e. 2200/2000-re tehető. Ez az időszak egy nemrég felfedezett időjárási anomáliával korrelál, az ún. *4.2.ka BP event*-el, vagyis a „4200 évvel ezelőtt történt eseménnyel”. A ránk maradt források és leletek szerint a korai birodalmak területén drasztikus időjárás-romlás történt, éspedig száraz, forró időszak köszöntött be, amíg Európa északabbi részeit éppen ellenkezőleg, esők és áradások sújtották. Ez az időjárási anomália II. Pepi fáraó hosszú uralkodásának végén (Kr. e. 2246–2152) kezdődött az óegyiptomi királyságban.

Sajnálatos módon a korai birodalmak kezdeti történelmét alig ismerjük. Az óegyiptomi királyságnak a 3. dinasztia alatti második királyától, Dzsószerától (Kr. e. 2624–2575) kezdődik az adminisztráció. Mezopotámiában a sumér, akkád, proto-elámi birodalmak, Mari és Ebla városállamai a Dzsosmet Naszr periódussal Kr. e. 3100–2900 közé keltezhetők, így hát a korai dinasztikus periódus Kr. e. 2900 és 2350 között részben egyidős az európai jelenségekkel. Bár Kr. e. 3100/3000 körül ezek már felemelkedtek, mégis csak Kr. e. 2600/2500-tól dokumentálták magukat, így a vizsgált időszak korai része itt is elveszik számunkra. Mezopotámiából kocsi-ábrázolásokat, előkelő kocsi-temetkezéseket találtak fa kerekkel Kish, Szúza, Lagas, Ur, Uruk, Mári lelőhelyeken.

Egyiptomban Núbiából nagy szarvú szarvasmarhákat importáltak háziállatoknak. Önálló kultuszuk is fontos volt, a bika az Ápisz-, a tehén a Hathor-kultuszban játszott főszerepet, de a halotti kultuszokban is szerepet kaptak, mint mellékszereplők. A legkorábbi ránk maradt fáraó-halotti szertartás leírása I. Széthi fáraó (Újbirodalom, 19. dinasztia, Kr. e. 1290–1279) haláláról tudósít részletesen. A fáraó bebalzsamozott testét a szarkofágjában egy napbárákába fektették, amelyet ökrök húztak a temetési menetben (halotti kocsija valójában kerék nélküli szán volt). I. Széthi sírja a Királyok Völgyének legdíszesebbjei közé tartozik, falára a fáraó kívánságára a Hathorral kapcsolatos ún. „égi tehén mítoszt” festették fel. Mielőtt a koporsót a múmiával levontatták volna a hosszú folyosón, egy utolsó, véres áldozat következett. A papok egy borjút vonszoltak oda. Egyikük meglendített egy bárdot, és egyetlen csapással levágta az állat jobb mellső lábát. A borjú bögve zuhant a földre. Az áldozati papok nekiestek a még élő, védekező állatnak, feldarabolták, a húsokat egy kókockán feketén füstölő áldozati tűzbe dobták, és közben az Éghez imádkoztak. Amikor a lángok a hús nagy részét elemésztették, a papok megragadták a koporsót és végső nyugvóhelyére tették.

A páros szarvasmarha-temetkezések tehát az őbirodalmakban tényleg igavonó állatok voltak, szállítóeszközöket húztak, és sokszor kísérték utolsó útjukra egykori gazdáikat, vagyis halotti jármű elé is fogták őket. Az európai őskori kultúrákban ennek csak egyes elemei fedezhetők fel, de nem zárható ki az ismeretek és szakrális alkalmazásuk teljes egyezése vagy részleges párhuzama sem, amely mögött a másodlagos termékek forradalma húzódott.

AJÁNLOTT IRODALOM

HORVÁTH Tünde (2010): A szárazföldi szállítás kezdete és hatása a Boleráz/Baden kultúrák életében. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve LII, 95–139. (https://www.academia.edu/2160436/Horv%C3%A1th_T._2010._A_s%C3%A1razf%C3%B6ldi_s%C3%A1ll%C3%ADt%C3%A1s_kezdete_%C3%A9s_hat%C3%A1sa_a_Boler%C3%A1z_Baden_kult%C3%BAr%C3%A1k_%C3%A9let%C3%A9ben_The_dawn_and_the_impact_of_overland_transport_in_the_life_of_Boler%C3%A1z_Baden_Culture_.Ny%C3%ADregyh%C3%A1zi_J%C3%B3sza_Andr%C3%A1s_M%C3%BAzeum_%C3%89vk%C3%B6nyve_LII_95_139)

HORVÁTH, Tünde (2015): Die Anfänge des kontinentalen Transportwesens und seine Auswirkungen auf die Bolerázer und Badener Kulturen (<http://www.archaeopress.com/Public/download.asp?id=%7BCA1D718A-6328-4AB5-AFA6-3A0CDCB691A9%7D>)

S Z A B Ó G É Z A

Agancsos szarvastehenek

Több régészeti feltáráson is megfigyeltük, hogy a gímszarvas agancsok égett betöltésben, szövőszéknehezékekkel, orsógombokkal kerültek elő. A nőkhöz köthető tárgyak és a hím állatok maradványainak együttes előfordulása önmagában is jelzi, hogy ezekben az esetekben nem egyszerűen csak a vadászszákmány elásott maradékairól, vagy állattádozatokról van szó. A szarvast önmagában is a termékenységi, újjászületési, nőiesség jelképeként tartják. Azonban a gímszarvasok esetében ez némileg ellentmondó, mert csak a hím állatoknak van agancskoronája. Mégis, szinte mindenki természetesen veszi, hogy például a magyar eredetmondában a Meotisz mocsaraiban az ünt őrült Hunor és Magor egy olyan csodaszarvast követnek, amely mint a néprajzi lexikon is megjegyzi, mindig hím állat, és legtöbbször agancskoronával ábrázolnak. A monda eredetéről és jelentéséről is meglehetősen eltérő vélemények vannak. Van, aki ősi magyar mondának tartja, míg mások a nyugati forrásból való átvétel mellett érvelnek, a csodaszarvast pedig a csillagos ég jelképeként tartják. A néphagyományban széles körben azt tartják, hogy homlokán a fölkelő fényes nap, oldalán a szép hold, jobb veséjén az égi csillagok láthatók. Más mondaváltozat szerint pedig a Csodaszarvas homlokán a hajnalcsillag, vagyis a Vénusz van, szügyén a Hold, két szarva között pedig a Nap. Az alábbiakban az újabb régészeti megfigyelések és néhány korábbi fontosabb lelet, írott forrás segítségével megpróbálom röviden egyfajta választ adni arra, hogy mikortól és milyen szerepet tölt be az őskori ember szakrális életében a női nemhez kötődően a szarvas, mi állhat a csodaszarvas, ezen agancsos szarvastehen gondolat és történeti háttérében. Áttekintésem során törekedtem arra, hogy a rendelkezésemre álló terjedelemben minél több, a kutatásban eddig kevésbé bevont adatra, szempontra hívjam fel a figyelmet, egyetlen, kézzelfogható leletegyüttes értelmezéséhez szükségesnek tartott mértékben.

Szekszárdon, az Alsóvárosi temető bővítését megelőző régészeti feltáráson, 2013. nyarán a 212. kerek, 1 m mély gödör bontásakor egy szarvas agykoponyával egyben lévő agancspárjára bukkantunk. A mintegy 2 m nagyságú, enyhén ovális gödör már a nyesett felszínen is jól kirajzolódott a sötétbarna, humuszos, sárga löszrögökkel és paticsdarabokkal kevert betöltésével. Mint a többi esetben, ennek is először csak az egyik, a keleti felét bontottuk ki. A rétegzetten szürkésbarna, hamus, humuszos, sötétbarna, illetve szürkésbarna, vörösre égett betöltési rétegekből leletanyag alig került elő. A beásás középső részén 60-70 cm mélységben az erősen paticsos rétegben azonban egy gímszarvas agancsának az egyik ága volt. Az agancs szokatlan módon, nem a gödör alján, hanem fölötté mintegy 30 cm-re feküdt az égett rétegben. Alatta egy közel 10 cm-es hamus, erősen égett réteg volt, ami fedte a gödör alján lévő 20 cm vastag, kemény, barna, betöltést. A gödör másik felének bontásakor kiderült az is, hogy

a teljes trófeát a gödörbe rakták, az agykoponyával együtt. (Trófea alatt itt nem az elejtett zsákmányra utaló dísz, hanem mindössze az agykoponya és az agancsok együttesét értem a továbbiakban is.) A koponyának a nyakszirt csont - homlokcsont vonalától hiányoznak az alsó csontjai. Tüzetesebben megvizsgálva látható, hogy körben a varrat felületek vannak, ami arra mutat, hogy az alsó részt nem levágták vagy letörték, hanem az anatómiai sajátosságokat kihasználva egyszerűen leszedték a feleslegesnek ítélt részeket. Bozi Róbert gyakorló állatorvos, archaeozoológus megfigyelése szerint a lelet egy nem túl erős, 5-6 éves, nagy, széles terpesztésű, majdnem lombár agancsú, jellegzetesen keleti típusú bikához tartozott, ami a Kárpát-medencében jelenleg is a Dél-Dunántúlon fordul elő. A szárazon jégág és középág nem volt, csak végén a 4-es korona. Az átlagosnál kisebb körméretek alapján a jószág egy nem jó eltartóképességű, vagy nyíltabb területen élt. A csontok állapota, a felszín kopottsága arra utal, hogy a trófea nem friss vadászzsákmány, a gödörbe kerülése előtt már hosszú ideig használatban, a felszínen volt. (1-2. ábra)

A trófeát a már részben betemetett gödörbe tették bele az égett, paticsos rétegre úgy, hogy az homlokcsonttal lefelé nézett. Ez teljesen ellentétes a természetes statikai helyzettel – mert az előreálló szemágak miatt így instabil az agancs felfekvése. A gödörbe helyezett agancsok az erős hőterhelés miatt elgyengültek és letörték, s a szemág is eltört. A törések a koponya körüli részeket jobban, az ágvégeket kevésbé érintették. A helyenként egészen feketére elszenesedett koponyacsontok arra utalnak, hogy a vörös, paticsos réteg még izzott, amikor rákerült a lefelé fordított koponya. Sőt, ha alaposabban megnézzük az égésnyomokat, akkor látható, hogy nem csak a lefelé néző homlokcsonton, de a felül lévő szemüregnél is szenült részek vannak, ami arra utal, hogy a trófeát nem csak egyszerűen ráhelyezték valami izzó kupacra, hanem a tűz, vagy a rádobált izzó réteg körbevette a koponyarészt. Az agancsrózsa felett több helyen eltört ágaknál a törésfelületek is erősen megégték. A megnesett metszeten pedig az is jól látszott, hogy a paticsos réteg nem fedte le az egész gödör felületét, főleg a koponya környékén koncentrált. Ez lehet a magyarázat arra, hogy az agancsok vége kevésbé pörkölődött meg, míg a töve és a szemág megégett és a behelyezés módja miatti nagyobb statikai terheléstől összetöredezett – legkésebb a gödör betemetése során a rádobált földtől. Az agykoponya körüli átégett rétegben fűfélékhez tartozó egyszikű növények nagyon élesen kirajzolódó levelének és szárának maradványai voltak, ami arra utal, hogy az égetés és elfedés valamikor a nyár–őrszi vegetációs időszakban történt. Szerettük volna a gödör betemetésének pontosabb idejét is meghatározni, ezért pollenvizsgálatok céljára talajmintát vettünk a nyugati oldalfalának közepéből és aljából. A mintavételi hely kiválasztásánál ügyeltünk arra, hogy ne megégett réteg legyen. Sajnos, a természettudományos vizsgálatokra azonban már nem kaptunk lehetőséget.

Az agancs feletti és melletti rétegből csak néhány újkőkori edénytöredék valamint állatcsont darab került elő, melyek a korábbi település rétegeiből keveredhettek a gödör betöltésébe. Viszont az átégett réteggel fedve, az agancsokkal közrelelt területen, közvetlenül a gödör alján több, szemmel láthatóan a trófeához tartozó tárgy

is volt. A gödör alját borító kemény, barna betöltés és az égett, paticsos réteg határán, de egyértelműen már a vörösré égett részhez tartozóan, nagyjából a homlokcsont előtt összeroppant edények részben egymáshoz illő töredékeit figyeltük meg. Csak a restaurálás után derült ki, hogy ezek között egy kézzel készült, csonkakúpos aljú, enyhén kihajló peremű, barnára égetett mély tál volt, melynek egyetlen fülét a peren fölé húzták. Magassága 11 cm, peremátmérője 13,5 cm, űrmérete mintegy egy liternyi. A tál-töredékek déli oldalán egy, az alapélein 5 cm-es, 8 cm magas, csonkagúla alakú szövőszéknehezék is volt. Az agancságakon kívül, a gödör déli falánál két orsógombot is találtunk, tömegük 26 és 35 gramm volt. Az orsógombok kis tömege arra mutat, hogy ezekre a fonalat ülve, a rövid orsószárat lapos tálban forgatva adagolták a sodrandó gyapjút. A kerámialeletek a formai párhuzamok alapján jól keltezhetőek a Ha D₁ időszakra, Pannonia kelták előtti, iráni eredetű őslakóinak időszakára.

Viszonylag gyakori, hogy szarvasok csontjai kerülnek elő az őskori feltárásokon, hiszen ez a nagyvad szinte minden korszakban a vadászott állatok közül az egyik legfontosabb, legsokoldalúbban felhasználható táplálék és nyersanyagforrás volt. Húsát ételként fogyasztották, csontjait, agancsát szerszámok alapanyagának, bőrét ruhaként, szíjként használták. Azonban van a leleteknek egy jól megfogható köre, ahol a szarvasagancsok következetesen égett környezetben, szövőszéknehezékekkel, orsógombokkal kerülnek elő, ami azt mutatja, hogy ezekben az esetekben jóval többről van szó. A Dél-Dunántúlon a most bemutatott leletektől mindössze pár méterre, az OBI áruház megelőző feltárásánál, de távolabb, Paks-Alsó Csámpánál is tártunk fel hasonló korú és összetételű leletegyütteseket. A későbbi, a kelta telepeken és sírokban talált szarvas-maradványokat korábban Jerem Erzsébet gyűjtötte össze. Sopron-Krautacker temetőjében egy kelta (La Tène D) sírban (118.) a négy, 22-35 év közötti nő csontváza mellett az égésnyomokat mutató betöltésben gímszarvas bika agancsos koponyatöredékét figyelte meg. A 165., szintén keltákhoz kapcsolható objektumban előkerült gímszarvas agancsokról az égésnyomok miatt lehetségesnek tartotta, hogy azok állatáldozat részei voltak. A 380., ugyancsak kelta (LT C) objektumban, egy emberi koponyalemezből készült, három helyen átfúrt amulett, kék színű üvegkarperec töredéke, orsógomb, stb., mellett egy gímszarvas agancs is előkerült. Jerem Erzsébet az agancsokkal ábrázolt kelta Cernunnos istenséghez kapcsolódóan a korabeli általános gyakorlat részének tartja a trófeák, agancsdarabok sírokba helyezését, mint a termékenység, a halál, a halhatatlanság, az újjászületés szimbólumát. A teljes vagy részleges állattemetkezéseket, áldozatokat a halotti rítusok részének tekinti, és a vadászati szezonnal is összekötve október végére, november elejére, a kelta újév kezdetére teszi ezeket az ünnepségeket. Horváth Tünde legutóbb a balatonörszödi telep számos adata alapján azonban arra figyelmeztet, hogy nem minden szarvasáldozat köthető automatikusan a kelta újév novemberi ünnepéhez. Megfigyelése szerint eddig a Dél-Dunántúlon, nagy valószínűséggel a Hercuniates kelta törzs területén került elő az összes késői (LT D) településen belüli áldozati szarvascsontváz. Ennek egyik lehetséges okát abban látja, hogy ennek a törzsnek a szarvas lehetett a totemállata.

Az agancsos állatokról feltételezi, hogy azok a férfi termékenységi erőt szimbolizálták a szertartásokon, és a férfi hősök/istenek kultuszához kapcsolódhattak. A balaton-őszödi gödrökben feltárt szarvasok július-november között elejtett 3-5 éves bikák, vagy egészen fiatal borjak voltak. Ami mindenképpen vagy több időpontban tartott, vagy nem naptári időponthoz, hanem egyéb eseményhez (pl. születés, halál, áldozatbemutatás) kötött szertartásokra utal.

Az ismertetett szekszárdi gödör különösen szerencsés és komplex módon világít rá arra, hogy a szarvasbika trófeája körül nem a férfiak vadászattal kapcsolatba hozható tárgyait találtuk, hanem kifejezetten a nőkhöz, a női tevékenységhez tartozó eszközöket: szövőszéknehezéket, orsógombokat. Hogy nem egyedi, hanem szorosan összekapcsolódó jelenségről van szó, a saját tapasztalatok mellett éppen a már említett Sopron-Krautacker 118. sírjában eltemetett nők és a 360. objektumban talált orsógomb is jól mutatja. Ezért indokolt ezeket az említett jelenségekkel mutató együtteseket kiemelni a Jerem Erzsébetnél is egyben tárgyalt állatáldozatok közül, s ezt a leszűkített csoportot, és a szóba jöhető párhuzamokat külön is megvizsgálni, értelmezni.

A területünkön a ma élő szarvasok közül csak a gím (*Cervus elaphus* - Linnaeus, 1758) őshonos. A Kárpát-medencében a legnagyobb testű, párosujjú patások rendjébe tartozó kérődző, így magától értetődő, hogy a régészeti lelőhelyeinken is ezen faj maradványai kerülnek elő. Kedvelt élőhelye a ritkás lomberdők, elegyes erdők, a középhegységek és a síkságok kiterjedt ligeterdei. Ennek megfelelően elterjedése is meglehetősen nagy területet ölel át, példányai Ázsia középső és nyugati részétől a Kaukázuson, Anatólián át Európa szinte teljes területén megtalálhatók, s az egyetlen szarvasfaj, mely Afrikában, az Atlasz-hegységben is természetes módon elterjedt. Mint a legtöbb szarvasfajnál, a gímnél is csak a bikáknak nevezett hímeknek van évente, februárban lehulló és megújuló agancskoronájuk. A nőtény egyedeket szaporodás előtt ünönek, utána tehénnek, szaporulatát bika- vagy ünőborjúnak nevezik. A szarvas számos helyen még mindig a legfőbb vadászott emberi táplálékforrás, húsa ízletes, tápértéke és fehérjetartalma is nagy. Az őskorban változatos módon felhasznált agancs igazi csontképződmény, minden belső erezettség vagy csontvelő nélkül, amely a hormonháztartásban beállott változás hatására februárban leválik az agancscsapról. A szarvas képes arra, hogy a kb. 120 napig tartó agancsfejlődés időszakában a felrakással saját magának ideiglenesen okozott csonttrikulást visszafordítsa, és újból megerősítse csontjait, amely folyamat a humánorvoslás miatt is erősen kutatott terület. Kevésbé ismert, hogy a gímszarvas az agancsot borító 10–15 kilogramm hánccsot is termel évente, amely a hagyományos orvoslásnak máig fontos alapanyaga, de a Pantokrin nevű gyógyszert is abból készítik. A szer mintegy 40 összetevője vérképző és gyulladáscsillapító hatású, közzismert potencianövelő, fokozza az erek falának rugalmasságát, a fizikai állóképességet, esszenciális aminosavakat, zsírokat, szénhidrátokat, kondroitin-szulfátot, ásványi anyagokat (Ca, P, K, Mg, Se), prosztaglandinokat tartalmaz.

A gímszarvast a köznyelvben általában csak szarvasként említik, de ismert a régies rőt vad elnevezése is, ami a német Rotwild (rőt- vagy vörösvad) és az angol red deer (rőt vagy vörös szarvas) megfelelője. A különböző nyelvű leíró jellegű elnevezésekből is jól látható, hogy az őskorban a gímszarvasnak fontos szerepe volt a szakrális életben és neve olyan tabu volt, amelyet nem lehetett kiejteni, csak a jelzőkkel utalni rá. A gímszarvas számos európai barlangfestményen már az őskőkorban megjelent, a legismertebbek a 15-17 000 éves Lascaux-i ábrázolások, ahol 6-10-es csoportokba verődött, vagy éppen úszó gímszarvasok láthatók erősen V-alakú agancsokkal. Az Apszis falán lévő egyetlen rénszarvas mellett a barlangban legnagyobb számban előforduló rén csontok is jól mutatják, hogy valaha ez a szarvasfaj is elterjedt egész Európában a 45. szélességi fokig. Aminek azért is különös jelentősége van, mert ez az egyetlen szarvas, amelynél nem csak a bikáknak, hanem a nőstényeknek is van agancsuk.

A szarvasagancsokat bizonyíthatóan a mezolitikumtól napjainkig használják a sámánok fejdíszeként. Angliában, az észak-yorkshirei Star Carr lelőhelyen összesen 24, mintegy 11 000 éves gímszarvas trófeát találtak, amelyeken a furatok és a csiszolásnyomok a fejfedőként való használatukra utalnak. A németországi Bedburg-Königshoven (Észak-Rajna-Vesztfália) lignitbánya mezolitikus lelőhelyén az 1987-ben kezdett ásatások során két, ugyancsak átfűrt, agancsos gímszarvas koponyatetőt találtak. A furatoknál fejre köthető trófeák használatáról megoszlanak a vélemények: a vadászathoz használt álcaruhának és sámán fejdíszének is tartják őket. A sámánfelszerelés mellett érvelők legtöbbször Nicolaes Witsen XVII. század végi szibériai utazása során az evenki sámánról készített rézkarcára hivatkoznak. Kétszáz évvel később szinte megelevenedett ez a kép, amikor 1934-ben a Bad Dürrenbergben feltárt sírban a halott mellett egy agancsos koponyatetőt is találtak. Meglepetésre azonban a gödörben nem férfi, hanem egy 25-35 éves nő volt, lába közé fektetett 4-6 hónapos gyermekkel. Az okkerrel borított váz mellett mintegy 140 tárgy, különböző állatokhoz tartozó csontok, közte őz koponyatetővel együttlévő agancsa is volt, a nyakláncához pedig gímszarvas fogak is tartoztak. A radiokarbon adatok alapján a Kr. e. 7. évezred elejére keltezhető temetkezés a mellékleteken túl az antropológiai rendelkezések alapján is sámánt sejtet.

A szarvasokról, a sámánok szertartásairól, agancsos fejdíszeiről, a szibériai néprajzi párhuzamokról a magyar kutatásban Ipolyi Arnold és Diószegi Vilmos is bőségesen beszámolt. Régészeti oldalról László Gyula Hunor és Magyar nyomába eredve vizsgálta honfoglalóink leletanyagának és mondaviláguknak a kapcsolatát, s már ő is felhívta a figyelmet az agancsos ünőben a kőkor rénszarvasokhoz kapcsolódó képzeteinek továbbélése lehetőségére. Makkay János pedig elsősorban az indoiráni párhuzamok és a görög mitológia motívumok szempontjából tekintette át a témakört. Az adatok összességéből jól látható, hogy a gím- és rénszarvas ábrázolása, tisztelete már a kőkortól éppen olyan széles körben megfigyelhető, mint amilyen nagy területet fog át az élőhelye is. Azonban már a paleolit és mezolit anyagban érezhetően jóval gyakoribb a gímszarvas ábrázolása, noha mint ezt a Lascaux-i barlangban előforduló

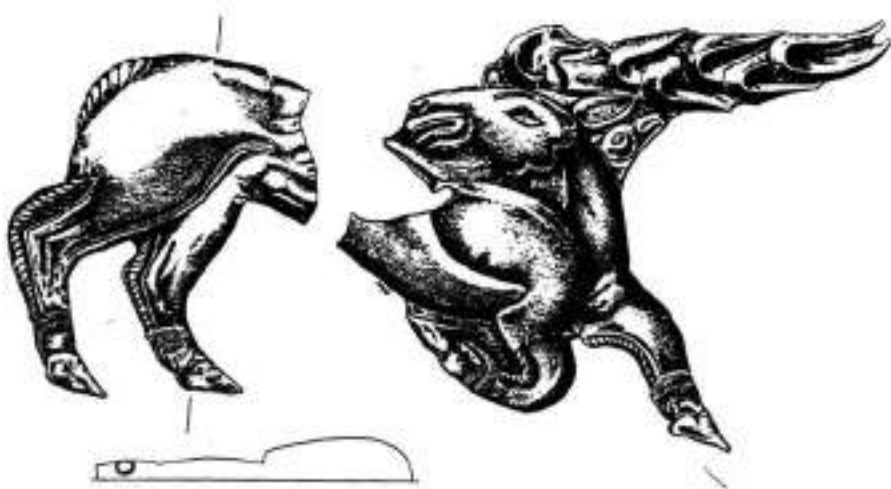
1. ábra. Szekszárd, Alsóvárosi temető 212. gödör bontás közben... (Fotó: Szabó Géza)

2. ábra. ...és a szarvas megégett trófeájának koponyacsonti része (Fotó: Szabó Géza)

4. ábra. A tápiószentmártoni, elektron lemezből készített szarvas (Kemenczei 1999, 4. kép alapján)

5. ábra. A mezőkeresztes-zöldhalompusztai aranyszarvas (Kemenczei 1999, 5. kép alapján)

3. ábra. A paziriki kurgán egyik szarvasmaszkos lókoponyája (Poloszmak-Barkova 2005, 1. kép alapján)

6. ábra. Az iráni Ziwiye kincsletében talált és szétdarabolt arany lemezöv részlete (<https://hu.pinterest.com/javidkiaei/ziwiye-treasure/>, 2019.02.10)

7. ábra. Lurisztáni bronz zabla borját szoptató szavasünnökkel (Makkay 2006, Fig. 21. alapján)

8. ábra. Aranyozott ezüstlemez mellűs a Hét testvér kurgánból (Makkay 2006, Fig. 1. alapján)

9. ábra. A Kr. e. 4. évezredre datálható edény szarvas ábrázolásával az iráni Sialk lelőhelyről (Teherán, Iráni Nemzeti Múzeum, fotó: Szabó Géza)

10. ábra. Bronz standard szarvassal Alaca Höyük kora bronzkor végi királyi temetkezéséből (Ankara, Anatóliai Civilizációk Múzeuma, fotó: Szabó Géza)

11. ábra. Szarvasbika 53 cm magas ábrázolása Alaca Höyük B királysírból (Ankara, Anatóliai Civilizációk Múzeuma, fotó: Szabó Géza)

12. ábra. Vadászjelenet az egyik Arslantepe feltár újhettita kori frízen (Ankara, Anatóliai Civilizációk Múzeuma, fotó: Szabó Géza)

13. ábra. Szarvas az egyik Karkemisnél feltárt újhettita kori domborművön (Ankara, Anatóliai Civilizációk Múzeuma, fotó: Szabó Géza)

14. ábra. A szarvason álló Kurunta/
Tuntija egy kis zsírkőfaragványon (Ankara,
Anatóliai Civilizációk Múzeuma, fotó:
Szabó Géza)

15. ábra. Szarvas alakú rythonok (Teherán, Reza
Abbasi Múzeum, fotó: Szabó Géza)

16. ábra. Szarvas az életfa előtt
a marliki kincs kupáján
(Teherán, Reza Abbasi
Múzeum, fotó: Szabó Géza)

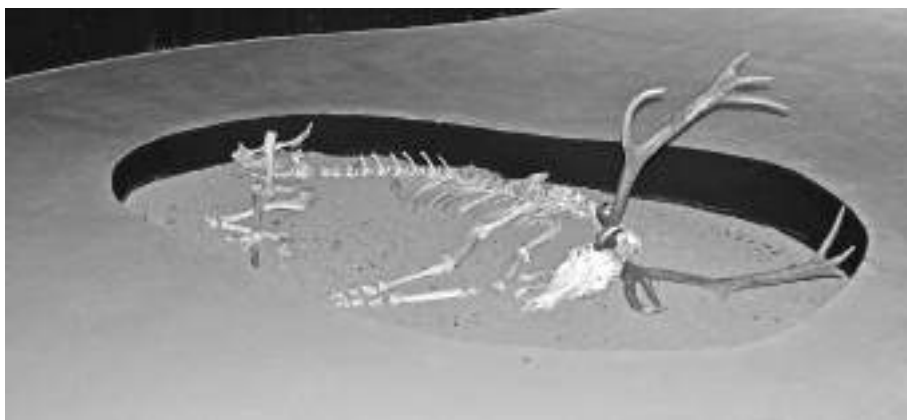
17. ábra. Vas berakásos bronz övkapocs
szarvasok ábrázolásával a Koban kultúra
területéről (Vlagyikavkáz, SOGU
Egyetemi Múzeum, fotó: Szabó Géza)

19. ábra. Vadászjelent a mükenéi A sírkör
IV. sírjában talált aranygyűrűn
(<https://www.ancient.eu/image/3379/gold-ring-from-mycenae/>, 2019.02.10)

20. ábra.
Sopron Burgstall
28. halom urnájának
ábrázolása
(Tóth 2009,
6. kép alapján)

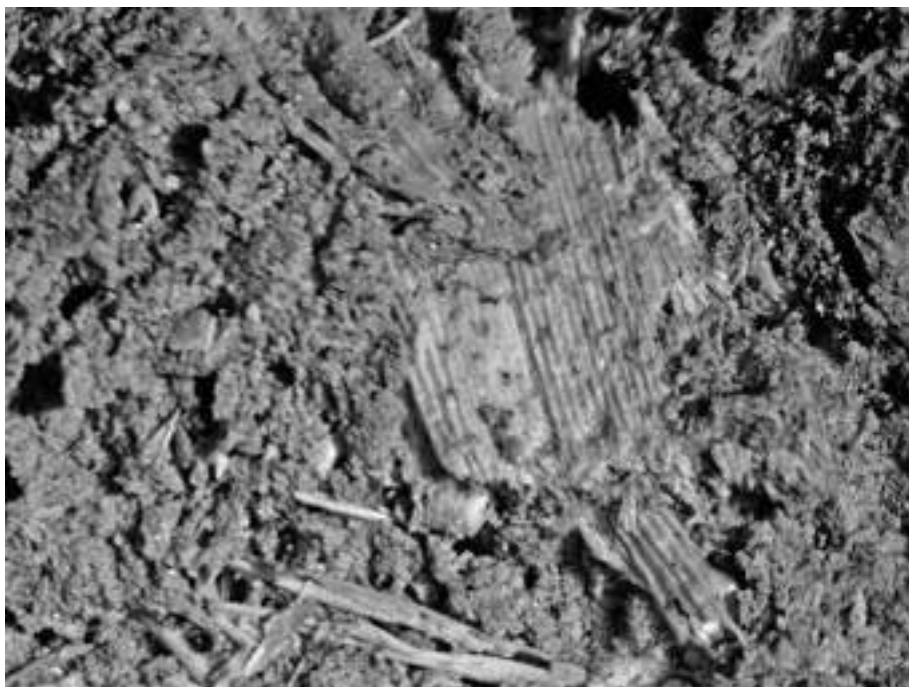
18. ábra. A szarvasos gödör rekonstrukciója a vučedoli múzeum kiállításán
(Fotó: Szabó Géza)

21. ábra. Szarvas és ibex az egyik gordioni kancsón (Ankara, Anatóliai Civilizációk Múzeuma, fotó: Szabó Géza)

22. ábra. Övlemez töredéke szarvasra támadó ragadozóval, Zagorje (Ljubljana, Szlovén Nemzeti Múzeum, fotó: Szabó Géza)

23. ábra. Növényi maradványok a Szekszárd, Alsóvárosi temető 212. gödör égett rétegében (Fotó: Bozi Róbert)

rén csontok legmagasabb aránya is bizonyítja, a vadászott állatok között nem állt az első helyen, táplálékforrás szempontjából ekkor még nem ez volt a legmeghatározóbb. Valószínűleg éppen a ritkább előfordulása, különlegessége, a rénnél látványosabb és nagyobb, formásabb agancsa, teste miatt választották a gímszarvast az ábrázolásokhoz és a szertartásokhoz. Ez az ábrázolásokban, lelet előfordulásokban megfigyelhető túlsúly a teljes elterjedési területén a későbbi korokban is továbböröklődött – sőt, az éghajlati változásoknak is köszönhetően, szinte kizárólagossá vált.

A női jegyek, termékenység, agancs – a szarvashoz kapcsolódó szakrális képzetek ősiségére, valószínűleg arra a felső-paleolitikum barlangrajzainál is korábbi időszakra mutatnak vissza, amikor még a rénszarvas volt a meghatározó, ahol a nősténynek is agancsa van. A régészeti és környezeti adatok arra mutatnak, hogy az utolsó eljegesedés utáni felmelegedés során szélesebb körben elterjedő és gyorsan szaporodó gímszarvas átvette a vezető szerepet és a rének északabbra szorultak. A gímszarvasok jelentőségét mutatja, hogy az olasz Alpok újkőkori sziklaképein látható, amint ember ül a hátán, Szibériában pedig a Jenyiszej mentén találtak egy ábrázolást, ahol a szarvason nyilazó ember ül és rénszarvasokat űz. Jankovics Marcell az Ázsiában őshonos, hatalmas termetű vapitivel azonosítja a szarvast, amelyről feltételezi, hogy a tehenei szintén növeszthetnek agancsot. Feltehetően ez valami félreértés lehet, mert a vapitíkról készült fotókon jól látható, hogy a teheneiknek nincs agancsuk. Azonban az kétségtelen, hogy a vapiti nagyon hasonlít a gímszarvasra, ezért nagyon sokáig azt hitték, hogy annak egyik alfaja, s csak a 2004-ben elvégzett mitokondriális DNS vizsgálatok óta különítik el a két fajt. A Jenyiszej mentén hátasként használt vapiti óhatatlanul ráirányítja a figyelmet az altaji Pazirik leleteire, ahol az 1. kurgánban a halott mellé szarvasagancsos maszkkal díszített lovat temettek. (3. ábra) Ugyanitt szarvasok láthatók a hercegnőnek nevezett halott bőrére tetoválva. Az úgynevezett szarvasos köveket pedig már a Kr. e. 8-7. századtól egyre több helyen állították a sztyeppén.

A sztyeppei iráni népek, a szkíták és rokonaik szarvasábrázolásai, melybe a mi zöldhalompusztai, tápiószentmártoni aranyszarvasaink is beletartoznak, Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig az egyik legszebb régészeti leletcsoportot alkotják. (4-5. ábra) A Kubán-vidéki, Kelermesz, Kosztromszkaja, Kul-Oba lelőhelyeken talált, Kr. e. 7-6. századra keltezhető párhuzamok alapján a magyarországi ábrázolások is erre a korra keltezhetők. A két szarvas ábrázolásmódja közötti különbség mögött Kemenczei Tibor eltérő jelentést is lát. A vadász elől menekülő, talajtól elrugaskodó, lábait maga alá húzó, vágató, repülő állatot az új hazába vezető szarvas mondájával köti össze, amelyet számos sztyeppei nép, így a magyar is ismert. A leroskadó, fejét hátrafordító szarvas figuráját szerinte eredetileg állatküzdelmi jelenet részeként mintázták meg, ami a pusztai népek hitvilágában az állatalakokat öltött ősök, sámánok harcát jelenti. Vékony Gábor a leroskadó, fejét hátrafelé fordító zöldhalompusztai aranyszarvast a kisázsiai ión ötvösség alkotásának tartotta, amit mások is támogattak.

A lábait maga alá húzó tápiószentmártoni aranyszarvas szinte pontos mása a stílus legkorábbi ismert darabja, a Kr. e. 8. századi ziwíyei kincs aranylemezen láthatónak,

ami egyrészt arra mutat, hogy azt iráni műhelykörhöz tartozó mester készítette. (6. ábra) Másrészt a két lelet közötti jelentős időbeli különbség arra is utal, hogy az ábrázolás háttérében valami olyan állandó jelenség van, amely nem változik. Jól látható, hogy ezeken az ábrázolásokon a lábtartásnak fontos és széles körben pontosan ismétlődő részlete, hogy a szarvas hátsó lába fedésben van az elülső végtag lábközép tájkával. A Kemenczei Tibor által feltételezett, a vadász elől menekülő, talajtól elrugaskodó, lábait maga alá húzó, vágató, repülő állatnak a természetben ilyen lábtartása a mozgásának egyetlen pillanatában sincs. Azt, hogy másra, és széles körben látható dologra kell gondolni, azt az is mutatja, hogy magán a ziwíyei aranylemezen a szarvas mellett az ibex lábtartása is teljesen hasonló, amihez viszont nem kapcsolódik az új hazába vezető monda. Az állatok testtartása alapján akár a pihenő pozícióra is gondolhatnánk, azonban a hátulsó végtagok pihenéskor sincsenek fedésben az elülső végtagok lábközép tájkával. Mindez arra mutat, hogy a tápiószentmártoni aranyszarvas lábtartásának nem a természetben kell keresni a formai előképeit. Az csak az ember által előidézett állapot lehetett. Áldozati állat leölésénél, csődör herélésénél magam is többször megcsodáltam már, hogy évezredek óta milyen pontosan ismétlődő mozdulatokkal kötik gúzsba az állatokat a lábvégek meghatározott rend szerinti egymásra helyezésével, összekötözésével. Ebből a szempontból árulkodóan fontos, hogy a gúzsbakötésnél éppen az egymásra húzott lábközépcsontoknál a hátsó lábé van alul, az elülsőé felül – pontosan úgy, ahogy az a több mint két és félezer éves ábrázolásokon is látható. *Mindezek alapján a tápiószentmártoni lelet, és a hozzá hasonló pozícióban ábrázolt állatok* Kemenczei Tibor véleményével szemben nem az új hazába vezető szarvas mondájával, hanem *a szarvasáldozat bemutatásával kapcsolatos szokásokkal köthetők össze*. Ez az értelmezés egyben magyarázatot ad a ziwíyei aranylemezen ábrázolt szarvas és ibex teljesen azonos lábtartására is.

A zöldhalompusztai aranyszarvast is érdemes alaposabban szemügyre venni a testtartás szempontjából. Egyértelműen egy gímszarvas, agancssal a fején, azonban a részletes ábrázoláson mégsem látható hímvessző. Az állat egyértelműen hátrafelé fordul, és néz valamit. A vadászjelentekben ábrázolt, gyanútlan szarvas általában előre néz. Ez jellemző az állatküzdelmekben is, amikor az agancsos állatra váratlanul ragadozó támad. A küzdő szarvasok a természetben ellenfelükkel szembefordulva, fejüket leszegve harcolnak, nem hátra néznek. Hátrafelé forduló szarvast az egyik lurisztáni bronz zablán és a Hét testvér kurgánban feltárt aranyozott ezüst lemez ábrázolásán láthatunk. (7-8. ábra) Ebben a két ábrázolásban többek között az is közös vonás, hogy mindkét ünő éppen a borját szoptatja, s azt nézi. Az ábrázolás ezúttal is az apró részletekig a természet pontos megfigyeléséről tanúskodik. A szopáskor a borjú nyaka kicsit felfelé hajlik. Ebben a pozícióban működik a nyelőcsővályú reflex, ami lehetővé teszi a tej oltógymorba kerülését. Különben a tej az előgyomorokba kerülne, ahol megromlik, gyomorbélgyulladást okoz, amibe az állat bele is pusztulhat.

Mindezek alapján a zöldhalompusztai aranyszarvas esetében az is felmerül, hogy a hátraforduló állat nem egy állatküzdelmi jelenet része, hanem a borját szoptató ünő, s ilyen módon inkább a termékenység, a megújulás, újjászületés jelképe.

A szarvasok ábrázolása és szakrális tisztelete azonban korántsem korlátozódik a sztyeppe övezetére. Törökország délkeleti részén, a történeti Felső-Mezopotámia területén a 12 000 éves Göbekli tepe híres oszlopain már ott látható a szarvas is. A szentély felhagyása után évezredekken át nincs újabb markáns adat a térségből. Ezeken a déli, szárazabb részeken egyébként hagyományosan a hím és nőstény egyedeknél egyaránt szarvat viselő, és azt nem hullató vadkecskeféle, az ibex látható már az újkőkori edényeken is. A 4. évezredtől Észak-Iránban edényen (Sialk), Anatóliában pedig kispasztikákon is újból feltűnik a szarvas. (9. ábra) A mezopotámiai későbbi írott forrásokból már arra is van adat, hogy a Kr. e. 4. évezred közepétől formálódó sumer mitológiában a vadkecskét és a szarvast is Enki alkotta, a hajdankor királyainak felsorolásában a 720 éven át uralkodó Arwi'um pedig konkrétan megnevezve, mint a Szarvastehen fia szerepel. Utu-ról, a Nap és többek között a holtak istenének fiáról, a Kr. e. 4/3. évezred fordulóján uralkodó Enmerkar-ról, Uruk királyáról is azt olvashatjuk, hogy követe Aratta en-jének, szilaj szarvasnak mondja urát, „kit a hegyek mélyén az igaz Tehén szült.” Ami ebben a szövegkörnyezetben Inninre, az ég úrnőjére, Nanna holdisten lányára, vonatkozik, akit másutt is jóhangú Tehén-nek, igaz Tehén-nek, vagy erős Tehén-nek említenek. Innin egyben a Vénusz istennőjeként apja, a holdisten, és testvére-férje, a napisten mellett az égi triász harmadik tagja. Minden terület úrnőjének is tartották, akinek Nippurban az év hatodik hónapjának (augusztus-szeptember) volt az ünnepe, amelynek nevében az aratásra utaló „sarló” szó is szerepelt. Majd ezer évvel később az erősödő Gilgames-hagyományban már anyját, az előtérbe kerülő Ninszuna istennőt tartják a vadtehenek úrnőjének, az „igaz Tehén”-nek, aki Gudeát (Kr. e. 2144–2124 körül) is szülte. Az írott források mellett a szarvas jelentőségét a sumer mitológiában leglátványosabban talán a rézötvözetből Kr. e. 2500 körül készült, és 1919-ben az Iraki Tell-Ubaidnál feltárt Imdugud relief mutatja. Az egyik legnagyobb mezopotámiai fémszobornak számító frízen oroszlánfejű sas áll lábaival az alatta lévő, ellenkező irányba néző két szarvasbika farán. A korántsem teljes felsorolásból is jól kirajzolódik, hogy a 4. évezred végétől Mezopotámiában is a mitológiában a női szerephez kapcsolódva jelenik meg a szarvas. Innin istennő, a minden terület úrnője személyén keresztül már ekkor az égi triász része, miként az augusztus-szeptemberi aratáshoz kötődő ünnepkörnek is, ahol a sarló szintén természetes módon megjelenik. Az, hogy Mezopotámiában rövidebb időszakok kivételével az adott földrajzi környezetben inkább az ibex ábrázolása a gyakoribb, és nincs markáns helyi neolitikus előzménye a szarvashoz kapcsolódó szokásoknak, az együttesen arra mutat, hogy ezek a 4. évezred második felétől megfogható jelenségek új elemként, kívülről kerültek a térségbe. A tágabb természetföldrajzi környezet és maguk a sumer források is inkább észak felé mutatnak, amikor például azt említik, hogy a szilaj szarvast Innin a hegyek mélyén szüli meg, An-ról, az árpaföldek úrnőjéről pedig azt írják, hogy a hegyekből érkezett. Így a fentebb említett adatok összességében arra mutatnak, hogy a már jóval korábban kialakult, és Európa valamint Ázsia jelentős részén széles körben elterjedt, a szarvashoz kapcsolódó szokáselemek

Dél-Mezopotámia területén, a 4-3. évezredben teljesedtek ki, és forrtak egybe a mitológiai motívumok dokumentáltan egységes rendszerévé. Ezek hatása aztán – miként más, a gazdálkodáshoz, fémművességhez, stb. köthető elemek – körkörösén sugározva, széles körben (vissza)hatottak, és elterjedtek a sztyeppén is.

A sumer időszak után megfigyatkozott a szarvasokra vonatkozó kis-ázsiai adat a régészeti lelőhelyeken, csak a Kr. e. 3. évezred második felétől, az indoeurópai népekhez köthető későbbi hattita birodalom területén, nőtt meg ismét érezhetően a szarvast ábrázoló leletek száma. Fontosságukat jól mutatja, hogy Alaca Höyük kora bronzkori királysírjaiban talált hatalmi jelképeken, a bronz standardokon át a birodalmi időszak frízein, valamint Kastamonu bronz edényén egyaránt hangsúlyos szerepük van a szarvasoknak. (10–11. ábra) Ez a tendencia az ezredforduló körül, az újhattita időszakban is folytatódik Karkemis, Arslantepe kőfaragványain, számos kis bronz plasztikán látható az agancsos vad, legtöbbször űzése közben. (12–13. ábra) Törökország déli részén talált töredékes Hacibekli-sztélé és az Eufrátesztől mindössze 3 km-re megtalált Karasu relief –, amelyen egy gímszarvas hátán a természet védő istene, Kurunta/Tuntija áll, feje felett a napkoronggal – még egyértelműbben arra mutat, hogy ezek az ábrázolások már nem a női termékenységhez kapcsolódnak. (14. ábra)

A Kr. e. 1. évezred fordulójától az iráni területek északi sávjában a régészeti leletek egészét tekintve is jól érezhető, a sztyeppe felé mutató kapcsolatok erősödése. A Kaszpi-tengertől délre, Sialk híres lelőhelye több szempontból is kiemelkedik a többi közül: itt a 4. évezred előzmények után vált ismét hangsúlyossá a szarvasok ábrázolása, ami jelzi, hogy a déli és északi területek közötti kapcsolatoknak évezredek át egyik közvetítő központja volt itt. Másrészt a magyar kutatás már régen kapcsolatot feltételez az itteni leletek és a Kárpát-medence preszkíta kori tárgyai között. Különösen az északnyugai Gilan tartomány Amarlu és Marlik lelőhelyeiről ismerünk agancsos vadat ábrázoló kis bronz szobrokat, és a tárgytipusok között újdonságnak számító szarvas alakú ivóedényeket, rythonokat. (15. ábra) Egészen különlegesek a marliki aranyleletek, ahol az egyik kupán a szarvas a szent fa mellett áll. (16. ábra) Ezeket a leleteket a kutatás elég egységesen a Közép-Ázsiából a Kr. e. 2. évezred végén – 1. évezred elején bevándorló iráni nyelvű népek hagyatékának tartja.

Az iráni nyelvű népek déli irányú vándorlásainak természetes útvonala a Kaszpi-tenger partjai mellett a Kaukázuson át vezetett. Az Európát és Ázsiát elválasztó hegyvonulat területén a késő bronzkori Kobán kultúrától kezdődően számos jól ismert régészeti lelet mutatja a szarvas jelentős szerepét. (17. ábra) Azonban a tárgyi anyagnál is sokkal érdekesebbek lehetnek a számos kaukázusi népnél ismert Nart-eposzok bronzkori hagyományokat napjainkig megőrző, kevésbé ismert adatai. A testvérét kereső Ahszartag útja során találkozott Uarhag vak nővérevel, akinek férje a Nap asztaltársa volt. Az anyóka vakságát a reggeli harmat cseppjét szarvastehéntől fejt tejbe keverve gyógyította meg. A nartok kertjében pedig az élető erővel rendelkező csodálatos arany almákat termő fát, amely meggyógyította az embert minden betegségtől, és minden sebet beforrasztott (csak a haláltól nem mentett meg senkit),

szarvasagancsokból álló kerítéssel védték a tolvajoktól. Szoszlánt, az egyik legvitéz-
zebb nart harcost az a megráztatás érte, hogy a gumiak földjén az agancsára dobott
selyemzsinórral vezetett aranyszőrű szarvast miután vendéglátója „szertartást végzett
- imádkozott fölötte, a szarvas homlokához aprófát emelve” ő ölhetette meg az állatot.
Máskor pedig, mikor az egyik éves portyáján volt, a megsebzett szarvasa elfutott, az
elhullajtott vércseppeit összegyűjtötte, s azon a nyomon egy kis házikóhoz ért, ahol
két legény élt, akiket aranyszarvassá változtatott édesanyjuk szoptatott és nevelt fel
a hegyek mélyén. A fiúk éppen azon szomorkodtak, hogy anyjuk haldoklik, mert va-
laki nyílával súlyosan megsebezte. Az átok szerint az aranyszarvast csak az a nart tudja
megmenteni, aki megsebezte és a kiserkenő vére cseppeit meleg vízben elkeverve
megitatja vele. Szoszlannak végül sikerült az aranyszarvast megmenteni és visszava-
rázsolni nővé. Az öreg, köztiszteletben álló Urizmag a vénnek tanácsában, a nihaszban
mesélte el, hogy a vadászatan a nap felragyogott a nádasban, és egy aranyszőrű dám
állt előtte, de kilőtt nyilait valami titokzatos erő eltérítette, kardját a kezéből kiverte.
A dicsőségre szomjazó Szoszlan elhatározta, hogy ő is megpróbálja elejteni az arany-
szarvast. Azonban fegyvereivel ő sem tudta megsebezni a csodálatos állatot, de kö-
vette nyomait, amelyek a hegyek közé, egy barlangba vezettek. Csak ott derült ki,
hogy „...a dámszarvas képében Aciruhz Nap lányát követte, akit hét óriás őrzött.”
Szoszlant az menti meg attól, hogy az óriások széttépjék, hogy a hátán a Nap és a
Hold képe látható, amiről azonnal tudták, hogy ő a Nap lányának vőlegénye. A rend-
kívül drága jegyajándékot, a kalimot azonban csak az elhunyt, a holtak országában
lévő első felesége, Veduha segítségével tudta összegyűjteni. A holtak országában ve-
zető útja során a számos csoda közül az egyik, amikor egy magas kurgánon három
kád forr, bugyborékol, amelyek alatt nem fa, hanem szarvasok agancsai égtek. Szosz-
lan aztán a Nap lányával szépen élt, a szarvasünő képében a forrásnál egy szép napon
magát feleségének ajánlkozó újabb leányt el is utasítja. Vesztere, mert az égben lakozó
Balszag megsértett leánya bosszúból megöleti apja fegyverével, a sors csodálatos ke-
rekével. Hamic, a másik jeles nart, pedig az erdő közepén levő tisztáson látott fehér
szarvas révén kerül kapcsolatba a föld alatt élő Bicent nemzetséggel, ahonnan olyan
csodás feleséget választ magának, hogy amihez az hozzáér, az soha nem apad ki. Más-
kor a három híres nart, Urizmag, Hamic és Szoszlan a fehér szarvast üldözve a hegyek
mélyére jutottak, ahol az óriások fogságába estek, akik kis híján felfalták őket. A ka-
ukázusi eposzok történeteiből jól látható, hogy a nartoknál a szarvas vezeti át a vilá-
gok határain az őt követő hősöket, hozzásegítve őket az újjászületés, megújulás, a
szakrális tudás megszerzéséhez. Természetesen ez a csodaszarvas akár aranyszőrű,
akár fehér, minden esetben ünni. Ezt a régészeti leletek között a már említett lurisztáni
bronz zablá és a Hét testvér kurgánban feltárt aranyozott ezüst lemez ábrázolása is
egyértelműen bizonyítja: az agancsot viselő szarvas éppen a borját szoptatja.

Beszédes az is, hogy az eposzokban gyakori ugyan az elejtett szarvasok, mint a
legfontosabb zsákmányállat említése, de még utalást sem találunk arra, hogy esetleg
hatalmi jelképként gondolnának rá. Ez azért is érdekes, mert mind a korszakbeli pár-

huzamokat, mind a területi közelséget tekintve, nem lenne meglepő a hettita hatás. Azonban majd éppen az ellenkező irányú kapcsolatokra találunk példákat.

Európában a késő mezolit agancsleletek után hosszú ideig nincs markáns nyoma a szarvasok szakrális szerepének, inkább az őstulok és a marha áldozatok a hangsúlyosabbak. Azonban a Kr. e. III. évezred elején, a rézkor - kora bronzkor idején a Duna menti Vučedolnál megtelepülő, ebben a környezetben teljesen új szokásokat, tárgyi és szellemi kultúrát meghonosító népcsoport fellegvárában szemmel láthatóan nagyon megtervezett módon egy egész szarvast temettek el. (18. ábra) Több kutató is feltételezi, hogy ez az edényein az asztrális szimbólumokat különösen szívesen és rendszerbe szerkesztetten használó régészeti kultúra szoros kapcsolatban volt a mezopotámiai civilizációval. A Kárpát-medencei bronzkor egyik emblematisz leőhelyén, Jászdózsza-Kápolnahalom sáncárkának alján mintegy tucatnyi állati koponyát tártak fel. Bökönyi Sándor meghatározása alapján a gödörben őstulok, szarvas, barnamedve és vaddisznó koponyák voltak, amelyek közül az egyik szarvaskoponya be volt törve. A hasonló, fontos, de szórványos bronzkori adatok mellett a kontinensen csak Görögországban jelenik meg hangsúlyosabban a szarvas szakrális szerepe. A műkénéi B sírkör temetkezéseinek mellékletei a Kr. e. 17. század közepétől drasztikus változásokra utalnak: a ló használata, a későbbi A sírkör IV. sírjában talált arany gyűrűn a harci kocsi megjelenése, a szarvasvadászat jelenete, az indoiráni nevek feltűnése, mind az iráni nyelvű arisztokrácia megjelenésére utal. (19. ábra) A szarvas kiemelkedő, a görög mitológiában is tükröződő szerepére számos adat van, melyeket a magyar kutatók közül Kerényi Károly már az 1930-as években részletesen áttekintett.

A kora vaskorban a Kaukázus és a sztyeppe felől érkezők hagyatékában jelennek meg ismét hangsúlyosabban a szarvasok szakrális szerepére utaló jelek. A Kaukázus a kimmerek révén fontos elágazási- és csomópont lesz a Közép-Ázsiából Európa felé irányuló, az írott forrásokban és a régészeti leletanyagban egyaránt jól dokumentált népmozgásoknak. A preszkíta korszakban a Kr. e. 9/8. századtól Európa nagy részét érinti a Fekete-tengertől északra áthaladó nomád népek nyugatra vándorlása, amit egészen Németországig számos kincslelet bizonyít. A Hallstatt kultúra területén nem csak a keleti lószerszámok, az elit széles körben hasonló szokásai, orientalizáló tárgyak jelzik a változásokat. Különösen a temetkezésekhez köthető edények ábrázolásain itt is hangsúlyos szerepet kap a szarvas, mint például Gemeinlebarn I. halom urnáján lévő kispasztika, vagy a Sopron-Burgtall 28. halmának urnájára karcolt állatok. (20. ábra) Magában a hallstatti temetőben, a 696. sírban az áldozati étel és sör főzésére használt edények mellett talált orientalizáló díszítésű fedőn is ott látható a szarvas a szent fa mellett, ráadásul ibex és két szárnyas mitikus lény társaságában. Ezeket az adatokat tovább erősítve, az ugyancsak vadászjelenetként értelmezhető strettwegi kocsi mindenképpen azt mutatja, hogy az itt élők hitvilágában a – Hallstatt kultúra idején – már jelen volt a szarvasnak a halálhoz kötődő szerepe. Az említett jelenetek között, ismétlődő formai elemei mellett ez is elég egyértelmű párhuzamot mutat például a már többször említett műkénéi A sírkör indoiráni hátterű IV. sírjában talált gyűrű ábrázolásával. (19. ábra)

A szkíták elől menekülni kényszerülő kimmerek másik része a Kr. e. 8. század végén átkelve a Kaukázuson megjelent Urartu területén, majd pár évtizeden belül szinte egész Kis-Ázsiát, így a fríg fővárost, Gordiont is feldúlta. Ez a történeti háttér nem elhanyagolható, amikor a korai fríg kerámiákat feldolgozó kötetben a 186. számú festett töredéken ugyan csak a szarvas testének eleje látható, de az egyik kétfülű korsó (932) vállán körbefutó jelenetsorban a hétágú életfa egyik oldalán ibex, másik oldalán szarvas van. A két eltérő természetföldrajzi területhez kötődő állatfaj ilyen kivételes módon összekapcsolt ábrázolása mindenképpen jelzés értékű, s hogy ez a térségben nem egyedi eset, azt jól mutatja az ankarai múzeumban őrzött edény is. (21. ábra) A Kr. e. 7. század utolsó harmadától keltezhető dél-dunántúli leletek közvetlen kis-ázsiai párhuzamai mellett Vékony Gábornak a zöldhalompusztai aranyszarvas készítési helyére vonatkozó megállapítása miatt is e terület ábrázolásainak a mostani vizsgálatok szempontjából is különös jelentősége lehet. Ebben a korszakban a hallstatti temetőhöz és az Alpok, annak keleti- és északi előterének területéhez viszonyítva is, az orientalizáló leletekkel együtt a szarvas ábrázolás hangsúlyosabban jelenik meg az északnyugat Balkánon és Itália orientalizáló leletein, mint bármely más európai régióban. Csak néhány olyan leletre hívnám fel a figyelmet, mint Molnik és Zagorje Kr. e. 6/5 századra keltezhető övlemezei és Este valamivel későbbi törhüvelyén látható jelenetsor, ahol az ibex és a különböző csodás lények egyben az erős kis-ázsiai hatásokat is mutatják. (22. ábra)

E rövid áttekintés alapján is látható, hogy a Szekszárd, Alsóvárosi temető 212. gödör nyár-őszi időszakban a szövés-fonásra utaló mellékletekkel földbekerült trófeája körül megfigyelt jelenségeknek a párhuzamait csak részleteiben és a legkülönbözőbb korszakokban, helyeken találjuk meg. Nem az elejtéshez kötött, vagyis más célra is használt trófeákra főleg a korai európai lelőhelyekről (Star Carr, Bedburg-Königshoven, Bad Dürrenberg), és a sámánok keleti, ázsiai néprajzi anyagából ismerünk párhuzamokat. A női szerephez, termékenységhez kötődő jegyek úgy a sztyeppei anyagban és a magyar hitvilágban széles körben jelen vannak, mint a mezopotámiai források utalásaiban. Kifejezetten a vadászatra, vagy hatalmi jelképre való utalás a szekszárdi anyagból hiányzik. Telepobjektumról lévén szó, nem zárható ugyan ki teljesen a lehetőség, de nincs az említett hallstatti urnákhoz hasonló, a halottkultuszra, vagy a szarvas különböző világok közötti átvezető szerepére utaló jelenség sem. Az eltemetésnek a növényi maradványok alapján feltételezhető nyár-őszi évszaka alapján kizárható a novemberi, a későbbi kelta újévvel való kapcsolat is. Ebből a szempontból a balatonörszödi áldozati gödrök és a szélesebb összefüggéseket tekintve Innin istennő, a minden terület úrnője személyén keresztül az augusztus-szeptemberi aratáshoz kötődő ünnepkör tűnik a valószínűbbnek, annak asztrális vonatkozásaival együtt. A szekszárdi áldozati gödör anyaga korát tekintve egyértelműen megelőzi a kelta lelőhelyek anyagát, azoknak legfeljebb csak előzménye lehet. Így a kelták előtti Pannonia őslakóihoz és a történeti háttérrel tekintve többé-kevésbé ahhoz a körhöz köthető, amelynek orientalizáló leletei az északnyugat Balkánon és Itália területén is megfigyelhetők. Ez új megvilágításba helyezi Tóth István korábbi

megfigyelését, aki a soproni Burgstall 28. tumulusából származó urnán a jól ismert jelenetsort elemeire bontva vizsgálta (küzdelem, kocsijelenet, vadászat, szarvascsapat), s az Ókori Kelet világából is ismert részleteket a római kori Pannoniai kőfaragás emlékeivel hasonlította össze. Az urnán látható szarvascsapatot asztrális szimbólumként értelmezte, s a sírkövek között kereste a párhuzamait. A zalabaksai sírkő ábrázolása alapján a Burgstall-i korszak és a római kor első évtizedei között közvetlen mintakövető gyakorlatot, s ezzel a kelta időket is átélő őslakosságot feltételezett. Úgy látta, hogy a Sopron környéki Hallstatt-kori urnákon egy összefüggő, narratív képsorozat a Kr. e. 7. századi helyi arisztokrácia túlvilágképzeteihez kapcsolódik, melyekben egyebek között itáliai, illetve balkáni motívumok is találhatók. A szekszárdi áldozati gödör anyaga ezt a véleményt messzemenően alátámasztja azzal a kiegészítéssel, hogy a rítus előzményei még távolabbra, az Ókori Keleten át egészen Közép-Ázsiáig mutatnak. A most bemutatott leletek arra is rávilágítanak, hogy bár eddig a Dél-Dunántúlon került elő minden minden késői kelta (LT D) településen belüli áldozati szarvascsontváz, ez a tény nem a Hercuniates kelta törzs totemállatára, hanem sokkal inkább az itteni őslakosok és szokásaik továbbélésére utal.

A szekszárdi leletegyüttes lehetséges párhuzamainak áttekintése arra is rávilágított, hogy a hasonló leletek értelmezése és értékelése során nem lehet egyben kezelni a szarvasok szakrális szerepére utaló adatokat, s már a téma megközelítésének irányában is eltérések lehetnek. A ma embere, a régész szemszögéből és módszerével közelíthetünk például az elejtés idejére, a felhasználás módjára utaló nyomok felől, valamint onnan is, hogy a korabeli ember képzetében mi volt az előtte lévő állat vagy ábrázolás: bika vagy üdő, agancssal. A jelenlegi ismeretek alapján legalább azt *élesen külön kell választani, hogy a vizsgált jelenségek (agancsos) üdőre, vagy bikára vonatkoznak-e*. Egyértelmű az adatokból, hogy *csak a bika vadászható, leölhető, felajánlható áldozat, az (agancsos) üdő megsebzése, pláne megölése, súlyos bűn*, amely nemzedékekre kiható büntetésekkel járt volna. Szoszlant az óriások már azért is majdnem szétépítik, mert rálőtt és követte az üdőt, Agamemnón büntetéseként pedig megállt a szél, és Trója ostromára induló hajói nem mozdultak, mert Artemisz ligetében levadászott egy szarvastehenet. A nemi szempontú szétválasztás mellett még további típusokat lehet elkülöníteni, melyeknek nem minden esetben van szakrális tartalmuk, a régészeti leletekben eltérő módon foghatók meg, valamint jelentésük is más és már irányokba mutat, s ráadásul az egyes elemek nem is mindig tiszta formában, hanem számunkra keverten jelennek meg.

- *A szarvas, mint vadászszákmány*, a fehérjepótlás egyik legfontosabb forrása, amelynek az elosztását pontos szabályok alapján végezték, mint azt a Nart-eposzokban is olvashatjuk. A szarvascsontok a régészeti lelőhelyeken a mezolitikum óta nagy számban fordulnak elő, a létfenntartás szempontjából fontos állatot a barlangi festményeken, sziklarajzokon is gyakran ábrázolták. Csak a részletes archaeozoológiai vizsgálatok dönthetik majd el, hogy ez az értelmezés *hím és nőstény* állatra egyaránt vonatkozhatott-e, illetve hogy a vadászat szezonális, vagy folyamatos volt-e.

- *A szarvas, mint felajánlás, áldozati ajándék*, ide sorolható az áttekintett ásatási leletek többsége is, a régészeti lelőhelyeken megfigyelt, többé-kevésbé ép *bikák* maradványai. Ezek lehetnek a vadászaton e célból elejtett és a gödrökbe temetett szarvasok, de olyan állatok is, melyet *a megfelelő alkalmakkor, az előírt módon áldoztak fel*. Bár a régészeti anyagban nem lehet mindig egyértelműen elkülöníteni, a vadászott vaddal szemben az utóbbiaknak már a leölése is szakrális, pontosan szabályozott. A Nart-eposzokban említett, és mint az Kastamonu táján is látható, a selyemzsinóron vezetett aranyszőrű szarvasbikát Szoszlan a megfelelő szertartás és imádkozás után, „homlokához aprófát emelve” vagyis előtte megvilágítva, maga ölte meg. Az áldozati állat leölésének folyamatára vonatkozó néprajzi analógiáik alapján ebbe a körbe sorolhatók azok a jelenetek is, amelyek az áldozati állatot gúzsbakötve ábrázolják. Rendkívül fontos, hogy ezekben az esetekben a jelképi értelmezést és a valóságot tekintve is ténylegesen bikát áldoznak fel. A testet ebben az esetben is részben vagy egészében eláshatják, de a néprajzi adatok inkább arra mutatnak, hogy a megfőzött húsnak a lakomán volt további fontos szerepe. A Nart-eposzból láthatjuk, hogy az áldozat bemutatása nem csak időponthoz, hanem meghatározott eseményhez is kapcsolódhatott.
- *A szarvas, mint hatalmi szimbólum*. A legegységelműbben a hettita királysírokban talált bronz standardok sorolhatók ide, s az Alaca Höyük B sírjában talált szarvasnál jól látható hímvestző azt is világossá teszi, hogy ezekben az esetekben a nemes állatfaj bikáiról van szó. A királysírokban talált szarvasok egyben azt is jól jelzik, hogy a szarvasok itt nem valamiféle meghatározott időponthoz, hanem az elhunyt magas társadalmi helyzetéhez kapcsolódtak.
- *A szarvas, mint az eredet, a termékenység, újjászületés jelképe, az asztrális világ része*, akit a szövegekben sokszor a Szent Tehénnek említenek, aki az ábrázolásokon hátraforduló, borját szoptató *agancsos ünő*, vagy az asztrális triász jelképeivel díszített állat. Az ábrázolásokban jól elkülönül ettől a jelentését tekintve mégis hasonló értelmezés, a szarvas, mint az *új hazába vezető, a világok közötti átjárást segítő agancsos* lény. Egyes mondaváltozatokban a menekülő, csalogató, nővé változó állat, amely rendszerint vadászjelenetekben tűnik fel. Sopron-Burgstall, Gemeinlebarn urnáin is ez a kompozíció jelenik meg, utalva az ábrázolás jelentésére és ilyen módon egyben megerősítve azt. A mükéni sír pecsétnyomoként használható aranygyűrűje arra is felhívja a figyelmet, hogy a vadászjelenet iránya szintén fontos: a néző előtt balról jobbra halad – miként például a nap is az égen. Az áttekintett adatok alapján jól látható, a szarvas ezekben az esetekben egyrészt a naptári ünnepekhez, másrészt az élet, a közösség szempontjából fontos fordulópontokhoz kapcsolódóan jelent meg.
- *A szarvas, mint a szertartásokon használt ruházat, a településeken lévő óvó-védő díszek része*. A mezolitikumtól napjainkig sámánok fejfedőjeként, épületekre tűzött, oltalmazó szerepű trófeák széles köre tartozik ide. Tágabban értelmezve a típust, ide kapcsolódnak azok az ábrázolások is, ahol a *szarvas, mint az ősök, sámánok megsemmélyesítője*, az állatküzdelmi jelenetekben a pusztai népek hitvilágából az

állatalakokat öltött ősök, sámánok harcát jelenti. Különösen a szkíta kori és a nép-vándorlás kori régészeti leleteken kedvelt ez az ábrázolás. A szarvastehen világok rétegein átvezető szerepe, asztrális jelentése, a Bad Dürrenberg-i női sírban eltemetett trófea, a sámándobokon látható ábrázolások kompozíciója mind egységesen arra mutat, hogy ezekben az esetekben is az agancsos ünőről van szó. A régészeti összefüggéseikben ezek a leletek nem köthetők az elejtés időpontjához, hosszabb ideig használták őket, folyamatosan, látható módon kitéve valahova, vagy alkalmi jelleggel, a naptári ünnepekhez, az egyén, a közösség szempontjából fontos események, fordulópontokhoz kapcsolódó szertartásokon.

A Szekszárd, Alsóvárosi temető 212. gödrében megfigyelt trófeát az eltemetése előtt már hosszabb ideig használták, így a szarvashoz kapcsolódó szakrális cselekménytípusokat figyelembe véve, mint a szertartásokon használt ruházat, valamire ráhelyezett óvó-védő dísz részeként lehet magát a leletet értelmezni. Ugyanakkor az eltemetés mellékletei és körülményei egyértelműen arra mutatnak, hogy a szertartás a szarvasra, mint az eredet, a termékenység, az újjászületés jelképére utal. A megfigyelt növényi maradványok alapján felmerül az aratással kapcsolatos, meghatározott időponthoz kötött asztrális értelmezés lehetősége is, azonban ez csak a gödör betemetésének a pollenvizsgálatokkal pontosított idejének meghatározása után lesz eldönthető. (23. ábra) Mint ebből is látható, egyetlen leletegyüttesben akár több, a szarvas szakrális szerepéhez köthető típus mutatkozhat. Itt a típusok keveredése alapján jól látható, hogy egy ősi, a mezolitikumig régészeti leletekkel bizonyíthatóan visszanyúló gyakorlat, és egy jóval későbbi, nagy valószínűséggel a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó szokásrendszer elemei jelentkeztek együttesen. Ez a gödörbe temetett agancsos szarvas, és a körülötte lévő, a női nemhez köthető mellékletek viszonylatában utalhat arra, hogy a termékenységi rítusokban egy, a kőkortól továbbélő, eredetileg az agancsot hordó rén ünőhöz kapcsolódó szokás maradt fent. Azonban az ábrázolások sokfélesége, melyeken sokszor jól kivehetően a gímek mellett dámok és jávorszarvasok is láthatók, máskor pedig az alfajok alig meghatározhatók, jelzi, hogy a szakralitás szempontjából annak volt hangsúlyos szerepe, hogy az a szarvashoz kötődött, mint állathoz. Ezt a szemlélő felé is tudatni, tudatosítani akarták a megjelenítés legfontosabb jegyével, az agancs feltüntetésével. Így került agancs a szoptató ünőkre, és ezért helyeztek a szekszárdi leletegyüttes termékenységi rítushoz köthető gödrébe olyan trófeát, amely a korszak embere számára egyértelműen a szarvast, az agancsos tehenet jelenítette meg.

A TÉMA VÁLOGATOTT IRODALMA

- Чибиров, Людвиг Алексеевич: *Традиционная духовная культура Осетин*. Владикавказ, 2008.
- Diószegi Vilmos: *A pogány magyarok bitvilága*. Budapest, 1967.
- Gallus Sándor: *A soproni Burgstall alakos urnái*. – *Die Figuralverzierten Urnen von Sopron-Burgstall*. Arch. Hung. 13. Budapest, 1934.
- Horváth Tünde: Kelta szarvasáldozatok Balatonöszöd–Temetői-dűlő (M7/S-10 lelőhely) La Tène D településen. Ilon Gábor 60. születésnapján köszöntő kötetben. Szeged. Megjelenés alatt.
- Ilon Gábor – Sosztarics Ottó – Oross Krisztián – Molnár Attila: Előzetes jelentés a Sé–Doberdón végzett 1998. évi leletmentésről. – *Régészeti kutatások Magyarországon* 1998 (2001) 63–75.
- Ilon Gábor – Sümegi Pál – Náfrádi Katalin – Páll Dávid Gergely – Persaits Gergő – Nyerges Éva Ágnes – Tóth Gábor: Szombathely-Zanat késő urnamezős korú temetője és a lelőhely más ős- és középkori emlékei természettudományos vizsgálatokkal kiegészített anyagközlés. VIA 2, Budapest, 2011.
- Nagy Marcella – Sümegi Pál – Persaits Gergő – Gulyás Sándor – Töröcsik Tünde: Vaskori bronzkincs Ikervár határában. Megjegyzések a Hallstatt-kori kultuszélet rekonstruálásához a régészeti és természettudományos vizsgálatok tükrében. – *Savaria, A Vas megyei múzeumok értesítője* 35 (2012) 99–133.
- Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. Pest, 1854.
- Jankovics Marcell: *A szarvas könyve*. Budapest, 2004.
- Jerem, Erzsébet: Animal sacrifice and ritual deposits of the Iron Age. Ritual treatment of animals: a case study from Sopron-Krautacker, NW Hungary. In: Jerem, E., Raczky, P. (Hrsg.): *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa*. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Archeolingua, Budapest, 2003. 541–567.
- Kemenczei Tibor: A zöldhalompusztai aranyszarvas – Der Goldhirsch von Zöldhalompusztá. – *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999) 167–180.
- Kerényi Károly: A csodaszarvas az Ezeregynapban. – *Ethnographia* 41 (1931) 145–152.
- Komoróczy Géza: *Fénylő ölednek édes örömében*. *A sumer irodalom kistükré*. Budapest, 1983.
- Kovács J. Béla (ford.): *A Nap gyermekei*. Budapest, 2008.
- László Gyula: László Gyula: *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest, 1967.
- Makkay János: *Szarvasok, lovak, szemfedők, üstök és tálak*. Budapest, 2007.
- Szabó Géza: Keleti mítoszselemek nyugati megjelenése a regölyi astragalos leletek tükrében. – In: *Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára...* Ókor–Történet–Írás 4, Pécs-Budapest, 2015. 321–364
- Vékony Gábor: Adatok a közép-európai vaskor iráni kapcsolataihoz. – In: *Régészeti Dolgozatok*. Budapest, 1972. 7–34.
- Tóth István: *Pannoniai vallástörténet*. Ókor–Történet–Írás 2, Pécs-Budapest, 2015.

RAINER PÁL

„...a kulcs fogójában két kecsegének nevezett hal úszik ellentétes irányban...”

A HAL A MAGYAR HERALDIKÁBAN

Hazai heraldikánkban a számtalan mesteralak és címerkép közt természetesen előfordul a hal ábrázolás is. Miután a hal leginkább az egyes vidékek, illetve az ott található vizek (folyók, tavak) termékenysége, halbőségére utal, ezért inkább a kommunális heraldikában gyakoribbak a halas címerek. A címbeli idézet pl. II. Ulászló király 1506-os okleveléből való, amelyben Zenta mezővárosnak városi rangot és címert adományozott.¹

Megyecímereink közül Bereg, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Zemplén címereiben láthatunk halat, eredetileg Heves megye címerében is volt, de onnét utóbb már kimaradt.

Bereg vármegye címere: ezüst kereszttel negyedelt pajzs 1. kék mezejében zöld leveles ezüst szőlőfürt, 2. vörös mezejében három zöld leveles, arany szárú arany makk, 3. vörös mezejében balra fordult arany medve ágaskodik, 4. kék mezejében két, egymás fölött jobbra úszó ezüst hal lebeg. A címer eredete ismeretlen. A vármegye címeres pecsétjét V. Ferdinánd király látta el magyar körirattal.² (1. ábra)

Bihar vármegye címere: alsó harmadban osztott pajzs felső kék mezejében balról ezüst hegylánc, jobbról lebegő arany rozskéve, a hegyek fölött ezüst fél karikáról belógatott két zöld indás, ezüst szőlőfürt. Az alsó ezüst osztásban három, egymás fölött (2, 1) balra úszó ezüst hal, közöttük szintén egymás fölött három (1, 2) kákabokor zöld szárú és levélzetű három arany buzogánnyal. A vízfelület a Sárrétet jelképezi. A vármegye régi címeres pecsétjét V. Ferdinánd király 1838-ban látta el magyar körirattal.³ (2. ábra)

Szabolcs vármegye címere: ezüsttel és kézzel negyedelt pajzs 1. mezejében zöld talajon három, leveles arany búzakalász, 2. mezejében felfelé úszó ezüst hal, 3. mezejében zöld talajon csonkolt barna farönk, 4. mezejében lebegő, kifeszített aranyíj, balra irányuló, vörös tollú, aranyhegyű, ezüst nyílvevővel. A vármegye 1714-ben kapta címerét III. Károly királytól, ezt 1729-ben megújították. Címeres pecsétjét V. Ferdinánd király 1837-ben látta el magyar körirattal.⁴ (3. ábra)

Szatmár vármegye címere: kilenc részre osztott pajzs 1. fekete (másutt kék) mezejében vörös rák, 2. arany (másutt ezüst) mezejében oromzatos ezüst bástyán két vörös zászló, 3. kék mezejében ezüst hal, 4. mezeje vörössel és arannyal hétszer vágott,

az 5. mező ezüst koronás boglárpajzs, azon kék mezőben arany koronás zöld sárkánytól övezve, zöld hármashalmon vörös szívet markoló jobbra forduló ezüst karvaly, 6. vörös mezejében zöld hármashalomból kinövő arany gabonakéve, 7. kék mezőben zöld leveles arany szőlőfürt, 8. ezüst mezőben zöld talajon jobbra lépő vörös szarvas, 9. kék mezőben zöld leveles ág ezüst kupakos arany makkkal. A boglárpajzs a vármegye főispáni tisztét viselő gr. Károlyi család címere. A 4. mező arany sávjai a Tisza, Szamos, Kraszna, Túr folyókat jelölik, a 3. mező hala pedig ezeknek a halbőségére utal. A címet III. Károly király adta 1721-ben a vármegyének.⁵ (4. ábra)

Ugocsa vármegye címere: kék szegélyű, ezüsttel és kékkel negyedelt pajzs boglárpajzs, melynek szegélyét 24 arany makk díszíti. 1. mezejében zöld szőlőfürt két zöld levéllel, 2. mezejében rézsútosan jobbra felúszó ezüst hal, 3. mezejében zöld levelű és szárú arany makk, 4. mezejében rézsútosan jobbra felúszó fekete rák. A boglárpajzs vörös mezejében jobbra ágaskodó, lebegő ezüst oroszlán (a főispáni tisztet viselő br. Perényi család címere). A címet (címeres pecsétet) III. Károly király adta 1715-ben a megyének, elveszett régebbi pecsétje helyett. Ezt 1837-ben V. Ferdinánd király némi változással megerősítette, és magyar körirattal látta el.⁶ (5. ábra)

Zemplén vármegye címere: vágott pajzs, alsó mezeje hasítva. Felső arany mezejében ékköves, nyitott arany koronát tart jobbról egy vörös ruhás, balról egy kék ruhás lebegő angyal. A koronából két zöld szőlőlevél között egy zöld szőlőfürt emelkedik ki, a vágóvonalból jobb felé három arany szárú és termésű makk, bal felé három zöld szárú és termésű búzaszál növekszik legyezőszerűen. 2. kék mezejében négy ezüst hullámos pólya (Tisza, Bodrog, Latorca, Laborc folyók), 3. vörös mezejében három, egymás fölött jobbra úszó ezüst hal. A vármegye 1550-ben kapta első címerét I. Ferdinándtól. Ezt II. Ferdinánd (1619–1637) módosította, majd V. Ferdinánd (1835–1848) visszaállította és megerősítette az első címet.⁷ (6. ábra)

Heves vármegye címere: kék mezejű pajzs, zöld sással és kárával borított, ezüst színű mocsarán jobbra néző, természetes színű gólya áll fél lábon, vörös csőrében tekerőző zöld siklóval. Jobb lábával egy ezüst és egy kék, zöld leveles szőlőfürtöt tart. A megye 1563-as címeres pecsétjén még egy hal is látható volt a gólya lába alatt, de ez később elmaradt.⁸

Település címereink közül pl. Békéscsaba, Fogaras, Kiskunhalas, Zenta stb. címereiben látható hal.

Békéscsaba címere: egyenes állású ovális pajzs közepén hullámos ezüst pólyával osztva, felül kékben jobbra lépő arany oroszlán, jobb első mancsában három búzalkalász, alul zöldben jobbra úszó hal. A pajzson szembe fordított koronás pántos sisak. Sisakdísz: a koronából kinövő, karóra futó szőlőtőke két fürttel.⁹

Fogaras címere: egyenes állású kerek talpú kék pajzsban egymás alatt két (a felső jobbra, az alsó balra úszó) lebegő hal. Más változatán egymás alatt három (felül jobbra, középen balra, alul jobbra úszó) lebegő hal.¹⁰ (7. ábra)

Zenta címere: kék mezőben két, tollával felfelé néző, egymást átlósan keresztező arany kulcs (a város földesura, az óbudai káptalan védőszentje, Szt. Péter apostol attribútuma), a kulcsok fogójában két kecsge („*piscis vulgariter kechye dicti*”) úszik

ellenkező irányban, a kulcsok között a címer tengelyében arany búzakaralász sarjad. A címet és a szabad városi rangot II. Ulászló király 1506. február 2-án (Gyertyászentelő Boldogasszony ünnepén), Budán kiállított oklevelében adományozta az addigi mezővárosnak. A város címeres pecsétjét 1899–1900 folyamán I. Ferenc József király újíttotta meg.¹¹ (8. ábra)

A magyarországi családi címerekben is feltűnik időnként a hal. Utalhat a címer-szerző mesterségére vagy lakóhelye, környezete valamely halban bővelkedő vizére. Bár rendszerint a kívülállók legelső kérdése egy számukra ismeretlen címer láttán arra irányul, hogy miért ezek az ábrák kerültek a címerbe és azok mit jelképeznek, sokszor maguk a címereslevelek sem magyarázzák, csak leírják a címet. Lássunk a halas családi címerekre is néhány példát.

A pelsőci Bebek család címerében számos emléken (pecsétek, sírkövek) tanulmányozható halas sisakdísz. Így pl. legkorábban Bebek István hevesi ispán (1346–1350) 1347-es és 1349-es pecsétlenyomatán (sisakpecsét),¹² továbbá Bebek György († 1390) királynéi tárnokmester (1371–1390) tornagörgői (Gömör vm., ma Hrhov, Szlovákia)¹³ és Bebek László († 1403/1404) királynéi tárnokmester (1390–1393) pelsőci (Gömör vm., ma Plešivec, Szlovákia)¹⁴ vörösmárvány sírkövein. (9–10. ábrák) A sírköveken kifaragott Bebek címer a következő: jobbra dőlő, csücsköstalpú (vörös) pajzsban (Bebek György sírkövén lebegő, Bebek László sírkövén (zöld) hármashalom középsőjéből kinövő) (ezüst) kettős kereszt, a kereszt felső szárvégződéséből tollbokréta nő ki. A pajzsban (Bebek György sírkövén csöbör-, Bebel László sírkövén csörös-) sisak. Sisakdísz: szembenéző koronás női fej, két, félkörívben hajló, fejével lefelé, farkával felfelé elhelyezett hal között. A pelsőci Bebek, a Csetneki és az álmósi Csire családok női alak (segédsisakdísz) és halak (a sisakdísz főalakja) kombinációját mutató sisakdísz alapján – Csoma József heraldikus felvetését követve – korábban általánosan feltételezték, hogy az Ákos nemzetség ősi címerállata eredetileg a hal lehetett. Ez a tetszetős feltevés azonban újabban erősen kérdésessé vált.¹⁵ A Bebekék igencsak különös halas sisakdíszének magyarázatával, a középkor vallásos miszticizmusával esetleg kapcsolatba hozható jelentéstartalmával Pekár Zsuzsa foglalkozott.¹⁶

Rácz György kutatásai nyomán szintén vitatható a Borsa nemzetségnek korábban tulajdonított ugyancsak halas címer.¹⁷

Feltehetően a másik legkorábbi halas címerünk egy a budapesti Margitszigetről a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményébe került 1360 körüli vörösmárvány sírkőtöredéken látható. A töredéken a címer csöbörsisakja és sisakdísz maradt meg. Utóbbi egy tátott szájával a sisak tetejéhez illeszkedő és farkával felfelé álló hal. A sírkő személyhez kötésénél felmerült a Partsch család neve.¹⁸

A Somogy megyei Eresztvényi Ferenc királyi szakács 1414. szeptember 16-án Speyerben Zsigmond királytól kapott címerében. Balra dőlő, csücsköstalpú pajzs kékkel és ezüsttel vágott mezejében, az alsó mező vörös lángnyelvein sülő, nyársra tűzött, a nyárs végein zöld babérlevéllel tűzdelt, természetes színű balra néző csuka. A pajzsban balra fordított csörös sisak. Sisakdísz: arany nyárson, zöld babérlevéllel

1. Bereg vármegye címere

2. Bihar vármegye címere

3. Szabolcs vármegye címere

4. Szatmár vármegye címere

5. Ugocsa vármegye címere

6. Zemplén vármegye címere

7. Fogaras város címere

8. Zenta címere, 1900

9. Bebek György († 1390)
címeres sírlapja

10. Bebek László († 1403/1404)
címeres sírlapja

11. Eresztvényi Ferenc címere,
1414

12. Nagyrévi András címere,
1507 körül

13. Kincse Mihály címere,
1553

14. Fischer Miklós címere, 1563

15. Újváry Mihály címere,
1622

16. Bornemissza István címere,
1628

17. A Križanić család címere,
XVII. század 1. fele

18. Kárász Miklós címere,
1639

19. Stöhr Ferenc címere,
1802

20. Csaplovics János
(† 1847) címere

21. Tisza Lajos gróf címere,
1883

tűzdelt, levágott, tátott szájú, balra néző, kék csukafej. Takarók: kék-vörös.¹⁹ (11. ábra)

Nagyrévi András thermopülei címzetes püspök, pesti plébános a (buda)pesti belvárosi templomban lévő tabernákulumán (1500–1506 körül) mitrával díszített címere (halra lecsapó darumadár) is látható.²⁰ A Szatmári György pécsi püspök (1505–1522) hasonló alkotásával vetekedő, pompás reneszánsz mű készítését nyilván Nagyrévi kiemelt, egy átlagos vidéki plébánosnál jóval bőségebb jövedelme tette lehetővé. (12. ábra)

Kincse Mihály 1553. március 12-én Grácban I. Ferdinánd királytól kapott címerében. Egyenes állású vörös tárcsapajzs jobb oldalán balra forduló, sisakos, bajszos, zöld ruhás vitéz növekvő alakja arany íjat tart, amelynek arany nyílvevőjére egy természetes színű hal van feltűzve. A pajzsban jobbra fenn arany félhold, balra fenn hatágú arany csillag lebeg. A pajzson balra fordított rostély sisak. Sisakdísz: hatágú arany csillag. Takarók: ezüst-vörös.²¹ (13. ábra)

Fischer másképpen Gillány Miklós 1563. június 17-én Pozsonyban I. Ferdinánd királytól kapott címerében. Egyenes állású, hasított és alsó harmadában osztott tárcsapajzs. Elöl késsel és ezüsttel háromszor vágott, a két ezüst sávban egy-egy jobbra úszó hal. Hátul vörösben jobbra forduló gólya csőrében hal. A pajzs alsó harmada zöld. A pajzson szembe fordított koronás rostély sisak. Sisakdísz: sisakos, páncélos vitéz szembenéző növekvő alakja, jobbájában háromágú szigony, baljában fejénél átmarkolt hal. Takarók: arany-kék és ezüst-vörös.²² (14. ábra)

Geztely Nagy János 1615. II. Mátyás királytól kapott címerében. Egyenes állású tárcsapajzs vörös mezejében két hal lebeg, a felső jobbra, az alsó balra úszik. A pajzson szembe fordított koronás pántos sisak. Sisakdísz a koronából kinövő három lilium, a középső vörös, a két szélső fehér. Takarók: ezüst-vörös és arany-kék (az oklevél szövege szerint, de valójában a címer több más elemével (halak, sisak, korona) még kifestetlenek). A címerkép kifestése ugyanis félbe maradt. Az oklevelet 1617 Szt. Modestus mártír ünnepe előtti kedden, Zemplén mezővárosban hirdették ki. A címerkép az agilis állapotból nemesített címerszerző lakóhelye környezetében található Bodrog folyó halbőségére utalhat.²³

Újváry Mihály 1622. június 16-án Sopronban II. Ferdinánd királytól kapott címerében. Egyenes állású, kerek talpú kék pajzsban zöld talajon jobbra forduló, kiöltött nyelvű, ágaskodó szarvas. A pajzson jobbra fordított koronás rostély sisak. Sisakdísz: a koronán támaszkodó levágott, jobbra forduló, kékruhás kar sütőrostélyt tart, a rostélyon két jobbra néző hal. Takarók: arany-fekete és ezüst-vörös.²⁴ (15. ábra)

Karomi Bornemissza István pozsonyi királyi posta prefektus 1628. augusztus 10-én Bécsben, II. Ferdinánd királytól kapott címerében. II. Ferdinánd I. Ferdinánd király 1564. február 24-én kelt címeradományát erősítette meg. Egyenes állású, tojásdad vágott pajzs felső vörös mezejében, a vágóvonalon álló, arany koronás, fejével jobbra forduló, fekete sas, az alsó kék mezőben fekete bölényfej, szájában hallal. A pajzson jobbra fordított rostélyos sisak arany koronával. Sisakdísz: a koronából ki-

növő, jobbra forduló, páncélos, szakállas, bajuszos vitéz, jobbájában arany markolatú, ezüst pengéjű szablya, baljában zöld leveles, zöld fürtös szőlővessző, fején búzakalászból font koszorú, a jobb vállán átvetett vörös zsinóron arany postakürt lóg. Takaró: fekete-arany és kék-arany.²⁵ (16. ábra)

A horvát határvidéken, a török elleni harcokban kitűnt Križanić család Sveticam templomából származó oltárán (XVII. század első fele) látható a család címere: egyenes állású, csücsköstalpú, vágott címerpajzs felső vörös mezejében jobbra úszó aranyhal lebeg, alsó arany mezejében vörös rák lebeg. A pajzson jobbra fordított koronás pántos sisak. Sisakdísz: a pajzsbeli rák, növekvő alakja. Takarók: vörös-ezüst.²⁶ (17. ábra)

Kárász Miklós 1639. január 11-én Bécsben III. Ferdinánd királytól kapott címereiben. Egyenes állású, csücsköstalpú kék tárcsapajzsban a pajzs csaknem teljes alsó felét kitöltő hullámos vízfelület zöld parttal, felette jobbra forduló hal lebeg, a haltól jobbra és balra, a pajzs felső sarkaiban egy-egy hatágú arany csillag lebeg. A pajzson jobbra fordított koronás rostély sisak. Sisakdísz: a koronán álló, jobbra forduló gólya csőrében tekerő kígyóval. Takarók: arany-kék és ezüst-vörös.²⁷ (18. ábra)

Söhre Ferenc 1802. június 18-án Pozsonyban I. Ferenc királytól kapott címereiben. Egyenes állású csücsköstalpú, hasított és hullámos ezüst pólyával négyelt pajzs 1. és 4. arany mezejében a hasító vonalból kinövő fekete sas, 2. kék mezejében hegy, 3. kék mezejében balra forduló ágaskodó kutya, a pólyán jobbra úszó hal. A pajzson jobbra fordított koronás rostély sisak. Sisakdísz: a koronából kinövő két szarvasagancs között alsó ágával a koronára támaszkodó hatágú arany csillag. Takarók: arany-fekete és ezüst-kék.²⁸ (19. ábra)

Jeszenovai Csaplovics János (Ján Čaplovič-Jasenovský) (Felsőpribél, Hont vm. ma Pribél, Szlovákia, 1780. szept. 21. – Bécs, 1847. máj. 29.) a magyar nacionalista törekvések ellen küzdő szlovák ügyvéd, etnográfus, újságíró címereiben. Egyenes állású, kerekstalpú kék pajzsban lebegő arany koronán álló jobbra forduló gólya, csőrében arany hal. A gólya nyaka balról jobbra nyílveszővel van átlöve.²⁹ (20. ábra)

Borosjenői és szegedi Tisza Lajos (Nagyvárad, 1832. szept. 12. – Budapest, 1898. jan. 26.) volt közlekedési miniszter, Szeged város újjáépítésének királyi biztosa 1883. december 22-én Bécsben, I. Ferenc József királytól kapott grófi címereiben. Egyenes állású csücsköstalpú pajzs, kétszer osztva és kétszer hasítva. 1. alsó harmadában osztott mezejében, felül kékben balról ezüst hegy, jobbra fenn lebegő arany rozskéve, balra fenn ezüst fél karikáról lógó, két zöld indás, ezüst szőlőfürt, alul ezüstben három, egymás fölött (2, 1) balra úszó ezüst hal, közöttük szintén egymás fölött három (1, 2) kákabokor, zöld szárú és levélzetű három arany buzogánnyal (Bihar vármegye címere),³⁰ 2. és 6. hasított mezejében, elől ezüstben két jobbharánt pólya, hátul a hasító vonalból kinövő koronás kétfejű sas (Szeged város címere),³¹ 3. és 7. hasított mezejében, elől vörösben négy ezüst pólya, hátul vörösben zöld talajon arany koronából kinövő ezüst kettős kereszt, a hasított pajzson ovális hasított pajzs, elől kékben fekete kapus, egytornyú vár, hátul kékben fekete kapus, háromtornyú vár (a Fővárosi Közmunkák Tanácsa címere),³² 4. és 9. fekete mezejében, arany cölöp előtt álló, jobbra

forduló, fehér elefánt, 5. vörös mezejében, zöld talajon álló, szembe fordult páncélos vitéz, jobbájában szablyára tűzött török fejet, baljában három arany búzakalászt tart, 8. arannyal és feketével hasított mezejében, alul arany ék, összefűződő GTSZ (gróf Tisza Lajos) névbetűkkel. A nagy pajzson kilencágú arany grófi korona. A grófi koronán három rostélysisak, a középső szembe-, a két szélső befelé fordítva, mindegyik arany koronával. Sisakdíszek jobbról balra: 1. koronából kinövő balra forduló ezüst bárány, 2. két fekete sasszárny között növekvő szembe fordult páncélos vitéz, jobbájában szablyára tűzött török fejet, baljában három arany búzakalászt tart, 3. koronából kinövő jobbra forduló ezüst elefánt. Takarók jobbról balra: 1. arany-kék és vörös-arany, 2. arany-kék és vörös-arany, 3. arany-fekete.³³ (21. ábra)

A Fischer (magyarul halász) és a Kárász családok címerei beszélő címerek.

IRODALOM

- BEVILAQUA-BORSODY Béla (1929): Renaissance-kori sírkő torzó a Margitszigeten. Adalék a pesti „Vízafogó” történetéhez. *História*, 2/1–2: 133–137.
- BRAJKOVIĆ Vlasta (1995): *Grbovi, grbovnice, rodoslovlja. Katalog zbirke grbova, grbovnica i rodoslovlja*. Zagreb, Hrvatski Povijesni Muzej. (Katalog Muzejskij Zbirki XXVI.)
- CSÁKY Imre (1995): *A Magyar Királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században*. Budapest, Corvina.
- CSOMA József (1888): Magyar sírkövek. Bebek György és Bebek László sírköve. *Turul*, 6. 1888: 159–164.
- DIVALD Kornél: *Budapest művészete a török hódoltság előtt*. Budapest, é. n.
- ENGEL Pál–LÖVEI Pál (1992): Két töredékes sírkő a Margitszigetről. *Budapest Régiségei*, 29: 49–56.
- ENGEL Pál–LÖVEI Pál–VARGA Livia (1981): A tornagörgői, egy bazini és egy ismeretlen helyről származó sírkőről. *Művészettörténeti Értesítő*, 30/4: 255–259.
- ENGEL Pál–LÖVEI Pál–VARGA Livia (1984): Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismund von Luxemburg. *Acta Historiae Artium*, 30/1–2: 33–63.
- ÉRSZEGI Géza (2007): Zenta kiváltságlevele – 1506. *Turul*, 80/1: 13–23.
- FALLENBÜCH Zoltán (1994): *Magyarország főispánjai 1526–1848. Die Obergespane Ungarns 1526–1848*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- HOPPÁL Dezső (2001): *A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei*. Budapest, Cartographia Kft.
- HORVÁTH Henrik (1932a): *A Fővárosi Múzeum kömlektárának leíró lajstroma*. Budapest, Budapest Székesfőváros kiadása.
- HORVÁTH Henrik (1932b): A Székesfővárosi Múzeum középkori lapidáriuma a Halászbástyán. *Magyar Művészet*, 89–128., 149–165.
- HORVÁTH Henrik (1932c): A középkor Pest-Budának helyszínen maradt emlékei. *Magyar Művészet*, 288–311., 354–378.
- HRADOVAY László (1929): Renaissance-kori sírkő-torzó a Margitszigeten. *História*, 2/6: 191–192.
- KOLLÉGA TARSOLY István (1994): *Királyi Könyvek 1867–1918*. Szekszárd, Babits Kiadó.

- MAROSI Ernő (szerk.) (1987): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül, I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NYULÁSZINÉ Straub Éva (1987): *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címerlevelein*. Budapest, Corvina.
- NYULÁSZINÉ Straub Éva (2001): *Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai*. Budapest, CEBA Kiadó.
- PEKÁR Zsuzsa (1996): A román kori sellő megjelenése a középkori heraldikában és ikonográfiában. *Turul*, 69/3–4. 78–102.
- RÁCZ György (1995): Az Ákos nemzetség címere. *Turul*, 67/1–2: 11–34.
- RADOCSAY Dénes (1971): Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest. In: *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay*. Braga, Livraria Cruz. 461–485.
- RADOS Jenő: *Magyar oltárok*. Budapest, é. n.
- RAINER Pál (2002): Geztely Nagy János címeres nemesi levele 1615-ből. *Turul*, 75/1–2: 23–28.
- Schallaburg (1982): *Schallaburg' 82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*. Ausstellungskatalog. Wien.
- TÓTH Sándor (1964): Veszprémi középkori sírkőtöredékek. (A Bakonyi Múzeum Kötárának ismertetése II.) *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 2: 167–187.
- TÖRÖK Gyöngyi (1983): *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541*. Budapest, INTERPRESS Kiadó és Nyomda Vállalat.
- VRTEL Ladislav (1996): *Les Blasons de Famille en Slovaquie*. Bratislava, Slovenská informačná agentúra – Agence Slovaque d'Information.
- ZOLNAY László (1969, 1975): *Ünnep és hétköznapi a középkori Budán*. Budapest, Gondolat.

JEGYZETEK

- 1 ÉRSZEGI (2007) 13.
- 2 HOPPÁL (2001) 31. színes ábrával.
- 3 HOPPÁL (2001) 37. színes ábrával.
- 4 HOPPÁL (2001) 111. színes ábrával.
- 5 HOPPÁL (2001) 113. színes ábrával.
- 6 HOPPÁL (2001) 139. színes ábrával.
- 7 HOPPÁL (2001) 155. színes ábrával.
- 8 HOPPÁL (2001) 65. színes ábrával, amelyen már nem szerepel a hal.
- 9 HOPPÁL (2001) 34. ábrával.
- 10 HOPPÁL (2001) 54. ábrával.
- 11 ÉRSZEGI (2007)
- 12 RÁCZ (1995) 16., 29. Nr. 9., 33. 9.1. ábra.
- 13 CSOMA (1888) 159–160.; ENGEL–LÖVEI–VARGA (1981) 255–256., 256. 1. ábra; ENGEL–LÖVEI–VARGA (1984) 44., 44. Abb. 6. ; MAROSI (1987) I. 460., II. 19. 618. ábra.
- 14 CSOMA (1888) 161–164.; ENGEL–LÖVEI–VARGA (1984) 45., 45. Abb. 7.; MAROSI (1987) I. 587., II. 379. 1224. ábra.
- 15 A kérdésről kimerítően, a korábbi szakirodalomra való részletes hivatkozással: RÁCZ (1995).

- 16 PEKÁR (1996) 87–89.
- 17 RÁCZ (1995) 25. 83. jegyzet.
- 18 BEVILAQVA-BORSODI (1929); HRADOVAY (1929); HORVÁTH (1932a) 22. Nr. 85.; HORVÁTH (1932b) 128. ábrával; HORVÁTH (1932c) 376.; TÓTH (1964) 169.; MAROSI (1987) I. 461., II. 197. 623. ábra.
- 19 ZOLNAY (1969) 125., 160–161. között 51. ábra; ZOLNAY (1975) 146., 128–129. között 50. ábra; NYULÁSZINÉ (1987) 143. 2. ábra, 243. Nr. 2.
- 20 DIVALD 155–156., 56. ábra; RADOS 61., XC. tábla; Schallaburg 1982. 605. Nr. 725.; TÖRÖK (1983) 117. 33. ábra (kat. szám: 641.)
- 21 NYULÁSZINÉ (1987) 150. 85. ábra, 245. Nr. 85.
- 22 NYULÁSZINÉ (1987) 151. 101. ábra, 246. Nr. 101.
- 23 RAINER (2002)
- 24 NYULÁSZINÉ (1987) 171. 345. ábra, 253. Nr. 345.
- 25 NYULÁSZINÉ (1987) 95. LXXIX. ábra, 136. Nr. LXXIX.
- 26 BRAJKOVIĆ (1995) 13. 93. színes ábra, 86. Nr. 93.
- 27 NYULÁSZINÉ (1987) 185. 515. ábra, 258. Nr. 515.
- 28 NYULÁSZINÉ (1987) 234. 1095. ábra, 275. Nr. 1095.
- 29 VRTEL (1996) 18. színes ábrával.
- 30 Tisza Lajos gróf 1869-től volt Bihar vármegye főispánja.
- 31 Tisza Lajos gróf 1879-től 1883-ig volt Szeged város teljhatalmú királyi biztosa. Vezetésével épült újjá a tiszai árvíztől 1879-ben elpusztított város.
- 32 Tisza Lajos gróf 1870-től volt a Fővárosi Közmunkák Tanácsa alelnöke.
- 33 NYULÁSZINÉ (1987) 238. 1148. ábra, 277. Nr. 1148.; KOLLÉGA TARSOLY (1994) 36–37. színes ábrával.

DUHAY GÁBOR ANTAL

Sólymok és solymászat a Kárpát-medencében

2018-ban az év madara a vándorsólyom volt. Az a madár, amely évezredek óta világszerte a solymászok legkedveltebb vadászmadara. A vándorsólyom (*Falco peregrinus*) kozmopolita faj, a Világon mindenütt előfordul. Rámenős, középtestű, alfajtól és nemtől függő nagyságú, színezetű sólyomféle (1. kép). Vadászati stílusa a nagy magasságokból a repülő vadra való rázuhanás és lerúgása, majd a földre kényszerített zsákmány megölése. A solymászat is ezt a tulajdonságát hasznosította, így a repülő apróvad (pl. fácán, fogoly, récefélék) elfogására ma kiválóan alkalmas. Hazánk területén soha sem volt gyakori fészkelő, viszont ennél sokkal nagyobb számban előfordult, mint téli vendég. Sajnos a múlt század ötvenes éveiben világszerte nagy károkat okozott a DDT¹, így a vándorsólyom populáció is – mint a madarak csúcsragadozója – erősen megritkult, és mint fészkelő madár hazánkban kipusztult. Felismerve a hatóanyag káros hatását az élővilágra, az 1970-es évek elején beszüntetették hazánkban is, de mivel a természetben kb. 11 év alatt feleződik, még sok időnek kellett eltelnie ahhoz, mire a vándorsólyom populáció erősödni kezdhetett. Ehhez hozzájárult a természetvédelem hathatósabb fellépése is; minden ragadozó madarat védelem alá helyezett és ennek érvényt is szerzett. A vándorsólyom, mint fészkelő ismét megjelent hazánkban és ma már több mint 30 költőhelye ismert.

A solymászat lényegét összefoglalva, olyan hagyományos vadászati mód, ahol a solymász a fióka-, vagy felnőtt korban beszerzett ragadozó madarat gondozza, kézhez szoktatja, majd vadászatra betanítja. Ettől kezdve a vadászmadár a természetben előforduló vadászható vadfajokat elfogja és átengedi gazdájának, akitől az élelmét kapja.

A solymászat megjelenése a Kárpát-medencében erősen vitatott a kutatók körében. Nagyjából az V. századra tehető, mely dátum egybe esik Attila (410?–453) Duna menti hun uralmának kialakulásával. Kézai Simon Attila címermadaráról ezt írja: „*Ethele király címerén koronás fejű madár vala ábrázolva, melyet magyarul turulnak hívnak*”, amelyik madár az őshazában a legkiválóbb sólyom volt, fejedelmek, királyok legkedveltebb vadászmadara lehetett. A hunok (egy része) pedig annak a kínai birodalomnak a határáról származtak, akiknél az első írásos emlékek szerint i.e. a 7. században már solymásztak. Bár a kínai írások nem említik a hunok solymászatát, de valószínű, hogy ők hozták be a solymászat művészetét Európába. A Kárpát-medencében később az avarok szintén értettek a solymászhathoz, amire a nagyszentmiklósi aranykincs is utal. A sólyom (mások szerint griff) szerű ma-

¹ A II. világháború alatt feltalált rovarirtó, a Gesarol.

darak egy lányt és egy ifjút emelnek a magasba, ami ún. „Égbe ragadási jelenet”-ként ismert.

A magyarok feltételezett solymász tudása visszavezethető az őshazába. Az Urál hegység környékén élt népcsoportok, közöttük a magyarok solymászatáról ugyan írásos emlékek nem maradtak fenn, de azokon a területeken a solymászathoz minden feltétel adott volt. A gyors lovak, a kiváló lovaglós tudás, a nagy puszták, vizek, erdők a maguk gazdag és sokféle vadvilágával és a távoli hegyek, sziklás vidékek, ahol a legkiválóbb ragadozó madarak fészkeltek. Az ősmagyarok – hasonlóan a pusztai népekhez – jól ismerhették a ragadozó madarakat, hiszen a nemzetségfők címerállatai többségükben sas, sólyom, karvaly (4. kép), héja (2. kép) stb. volt. Az Altáj hegység közelében, Kazakisztánban (Kazahsztánban) és Nyugat-Szibériában élő egyes népek még ma is magyaroknak (madzsar) tartják magukat. Ismerik a solymászatot, totemállatként tisztelik a ragadozó madarakat, állattenyésztéssel foglalkoznak, egyesek ma is jurtákban laknak, és a lovaglás fontos része életüknek. Szájhagyomány útján fennmaradt a közös magyar múlt emléke; míg ők hátramaradtak, a magyarok másik része nyugatra vándorolt, és a Kárpát-medencében telepedett le, országot alapított. A 14. században Kálti Márk a Képes Krónikában azt írta, hogy *„...a magyarok elterjedésének kezdete Szittyország (Scythia keleti részén) ... hemzsegnék ott a különféle vadállatok ... ennek a pusztának a hegyeiben ... griffek fészkelnek, és itt költik ki fiókáikat azok a legisfalk madarak, amelyeket a magyarul krechetnek hívnak ...”*. Itt érdemes megjegyezni, hogy a „krechet” oroszul az északi sólymot (*Falco rusticolus*) jelenti, míg nálunk a nagyon hasonló hangzású kerecsen (kerecsensólyom) neve „balobán”, tehát teljesen más fajt jelent. Schenk Jakab szerint az Urál hegységben fészkel a „krecset”, tehát a krónika helyesen írja le a magyarok akkori szálláshelyét. Azt is megemlíti, hogy él ott a mi kerecsensólyomunknak egy nagyobb alfaja (*Falco cherrug milvipes*), amely jóval világosabb és természetesebb a mi sólyomunknál. Többféle magyarázat létezik arra vonatkozóan, hogyan és mikor jelent meg a magyaroknál a kerecsen szó. Schenk szerint a XIII. században, mely fajt korábban rárósólyomnak neveztek. A Kárpát-medencében letelepedő magyarok bizonyára magukkal hozták kedvenc vadászmadaraikkal együtt a lovas solymászatot is, és tovább vitték Európa mindazon részeibe, ahol kalandozásaik során megfordultak. Erre utal egy X. századi római kisebb bazilika (San Saba) reliefje, ahol a népek Isten elé járulnak. Itt a magyart lovas solymászként ábrázolták. A sérült relief ma is látható (7. kép). Megjegyzendő, hogy ellenvélemény is elhangzott, amely szerint egy háborúzó népnek nem volt módja vadászmadarait magával vinni. Máshol viszont az olvasható, hogy amikor nem voltak csatában vadásztak, solymásztak. Az igazság valahol ott keresendő, hogy akinek volt módja szolgálókat is magával vinnie, közöttük lehetettek a solymászok madaraikkal együtt, mint később a török hadseregnél is tapasztalni lehetett.

Anonymus a következőket írja: *„... az Úr megtestesülésének nyolcszázizenkettedik esztendejében Ügyek, amint fentebb mondtuk, nagyon sok idő múltán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcitiának, aki feleségül vette Dentü-Mogyerban öndbelia vezérnek Emese nevű leányát. Ettől fia született, aki Álmos nevet kapta.*

Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg Turulmadár képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem saját földjükön sokasodnak el. Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven álomnak mondják, és az ő születését álom jelezte előre, azért hívták őt szintén Álmosnak. Vagy azért hívták Álmosnak – ami latinul annyi, mint szent – mivel az ő ivadékaiból szent királyok és vezérek voltak születendők... Mikor érett fiúvá serdült, Álmos vezér akkor feleségül vette azon a földön egy igen nemes vezérnek a leányát. Ettől született Árpád nevű fia, akit magával vitt Pan-nóniába...”. Ettől kissé eltérően írja le a Képes Krónika Álmos születését: „Álmos vezér anyjának álmában egy héja-forma madár jelent meg, rászállott és ettől teherbe esett, méhéből sebes patak fakadt, amely nem a saját földjén növekedett meg. Ezért történt, hogy ágyékából dicső királyok származtak.”

Nem mehetünk el szó nélkül a turulmadár faji hovatartozásának kérdése mellett. Sokan vizsgálták és sokféle magyarázat született. Különösen szembetűnő ez az első világháború utáni hősi emlékműveken megjelent turul szobrokon, ahol keselyűket, sasokat, néhol sólymokat, vagy ezek keverékét mintázták meg a művészek. Solymászati szempontból a legvalószínűbb, hogy a turul egy olyan ritka, kiváló vadászati tulajdonságokkal nagyra becsült ragadozó madár lehetett, amelyet csak a legnagyobb vezérek, nemzetségfők birtokolhattak. Erre utal a török „Thogrul”, vagy a perzsa „Tugral” madárnév, amely kiváló tulajdonságú solymásmadarat jelöl. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a feltételezett őshazában előforduló ragadozó madár fajokat és a solymászatban legértékesebbeket, akkor erősen leszűkíthető a kör. A keselyű-félék – bár a legnagyobb ragadozó madarak - dögevők lévén nem lehettek példaképei egy bátor, harcban edzett nemzetnek, még ha ez Herman Ottótól eredt is, a kor legismertebb ornitológusától. A sasok nagytestű madarak, erősek, bátrak, de vannak sólyomfajok, amelyek e hatalmas madarakat is elüldözhetik, amint az a honfoglalás legendájában olvasható a turullal kapcsolatban. Ugyanezt igazolják a solymásztapasztalatok is (Lelovich György közlése), miszerint az erre betanított sólymok képesek földre kényszeríteni ezt a nagy madarat. Ezek a tulajdonságok a solymászattal foglalkozó ősmagyarok szemében is felértékelhették a sasoknál kisebb, mégis nagyon ügyes és bátor sólymokat. Ehhez járulhatott még hozzá, hogy a sólymok kedvelik a nagy magasságokba való felkörözést, majd az „égből” indítják zuhanó támadásaikat, amely akár úgy is értelmezhető, hogy az „égieket kötik össze a földiekkel”, akik nyilvánvalóan a tulajdonosaik; fejedelmek, királyok. Hatalmukat innen eredeztethették. Az őshaza solymásmadarai a kerecsensólyom (*Falco cherrug* – 5. kép), oroszul: bablobán, a vándorsólyom (*Falco peregrinus* – 1. kép), oroszul: szapszán, és a ritka északi sólyom, vagy vadászsólyom (*Falco rusticolus* – 3. kép), oroszul: krecset. Ez utóbbi ma is a solymászok legkeresettebb vadászmadara. Az őshazában élő magyarok közül az előkelőségek valószínűleg ajándékozás útján juthattak északi sólymokhoz, míg a többség valószínűleg kerecsensólymokkal, vándorsólymokkal, héjakkal (*Accipiter gentilis* – 2. kép), karvalyokkal (*Accipiter nisus* – 4. kép), kis sólyommal (*Falco columbarius*

1. kép: Vándorsólyom (A szerző fotója)

2. kép: Héja (A szerző fotója)

3. kép: Északi sólyom (A szerző fotója)

4. kép: Karvaly (A szerző fotója)

5. kép: Kerecsensólyom (A szerző fotója)

6. kép: Kis sólyom (A szerző fotója)

– 6. kép) esetleg szirti sassal (*Aquila chrysaetos*) solymásztak. Az északi sólyomnak fészkel egy viszonylag zárt alfaja az Altáj hegységben, mint e faj legdélebbi előfordulása. E fajról/alfajról az a vélemény, hogy átmenetet képez az északi sólyom és a kerecsensólyom között. E miatt hol az északi sólyomhoz, hol a kerecsensólyomhoz sorolták. A magyarok szálláshelyükön találkozhattak e madárral, ami valószínűleg kiváló vadász képességei és ritkasága miatt lehetett a turul megtestesítője. Az Urál hegység környékén feltárt sírokból (VI–VIII. század) származó leletek között számos, feltehetően magyar vonatkozású tárgy, köztük egy lovas solymászt ábrázoló ezüstitál (8. kép) került elő. Újabban néhány régész megkérdőjelezi, hogy e leletek magyarok lennének.

A ragadozó madár nevek régen többnyire a solymászati tulajdonságaikhoz kötődtek. Több név valószínűleg a VI–VIII. századi török népekkel való szomszédságból került át a magyar nyelvbe, mint pl. a sólyom, ölyv, turul, torontál, bese, zongor, karvaly és sok más nem csak a fajokra, hanem nemükre, korukra utaló nevekkkel is lehet a régi levelekben találkozni.

Árpád vezér (845–907) – aki a turul nemzettségéből származtatta magát – Kárpát-medencébe való bevonulásakor magyarjai között solymászok is voltak. Nem egy solymászatra utaló sólyom ábrázolású csatot, ékszert találtak honfoglaláskori sírokban. László Gyula szerint a honfoglaláskori vadászatnak „a solymászat volt a legmagasabb fokú, legkedveltebb formája, mintegy a vadászat lírja!”

Szent István (uralkodott: 1000–1038) idejében a szolgáltató rendek között megtalálhatók voltak a solymárok is, a fészekszedők és a sólyomnevelők és a király maga

is solymászott. A királyi család tagjainak, ispánoknak, főpapoknak a sólymait ország-szerte solymászok ezrei nevelték. A solymászok nagy szervezetet alkottak az Árpád-házi királyok (1000-1301) korában. Egyes települések a solymászok lakhelye volt, melyről több írás is tanúskodik. Például 1093-ban a Baranya megyei Nyárad ebesek és solymászok falva volt, Zólyomban pedig a IX–XIII. században egyre több királyi vadász, solymász telepedett le. Szaporodtak a sólymosok által lakott települések szerte a Kárpát-medencében, mint például Solymos, Ölyves, Kelecsény-Kerecsény, Szokolcs, Madarász, Karvalyos, Karvalykút, Solymár, Gyöngyös-Sólymos, Sólyomkő vára, Krescen, Sasvár, Szokolca, Szakoly. Itt érdemes megjegyezni, hogy a „solymász” szót mellett/helyett más szavak is „divatban” voltak, mint pl. sólymos, ölyves, madarász, egyesek szerint a dravec és a daróc is e körbe sorolható.

Az első Árpád-kori ábrázolás a Képes Krónikában (1136) található iniciálé, amelyben Álmos herceg sólymával varjút fogat Csór vára alatt (9. kép). A lóháton lévő király előtt sólyma éppen egy levágott varjú nyakát harapja el. Álmosról feljegyezték, hogy 1108-ban Dömösön monostort alapított, és gondoskodott az apát úr sólymokkal való ellátásáról is az erdélyi Alvinc solymászaival, amit később 1136-ban II. Béla (uralkodott: 1131–1141) is megerősített. III. Bélát (uralkodott: 1172–1196) egyik pénzérmén (bracteátán) lovas solymászként ábrázolták. II. András (uralkodott: 1205–1235) idején további solymász, sólyomszedő települések jöttek létre. Ebben az időben a sólyomfészkeket rejtő sziklák tulajdonjogával a birtokok adásvételekor külön rendelkeztek, külön névvel is jelölték a korabeli írásokban, mint pl. Sólymos, Sólyomkő, Sólyomszikla. Feljegyezték, hogy az örökösök gyakran pereskedtek egy-egy ilyen sólyomfészkelő hely birtoklásáért. A király egyik pénzérmén karján sólyommal ábrázoltatta magát a trónusán. IV. Béla (uralkodott: 1235–1270) szintén szenvedélyes solymász volt. Pénzérméi közül több is solymászcímet ábrázol; az egyik a lóháton vágatva viszi a király sólymát, többféle kivitelben pedig egy sólyom nyulat fog. A tatárjárás után, 1281–89-ben királyi solymászokat telepített Liptóba, a későbbiekben Szokolcs nevű Solymos faluba. A solymászok ispánja, a „comes falconarius” előkelő zászlósúr volt. Nagyszámú solymászával felkutatott minden sólyomfészket, és számba vette, nyilvántartotta őket. A papok is kedvelték a solymászatot, annyira, hogy egyesek a hivatásukat is elhanyagolták. A budai Zsinat egyik szabályzata már 1279-ben kimondta, hogy „kutyákkal vagy sólymokkal, akit vadászaton éretnek, bárkinek joga van ahhoz, hogy azokat tőle elvegye”. A kiváló solymászokat a király gyakran megjutalmazta, időnként földbirtokkal, esetenként nemesi címmel is. 1280-ban Bodrog megyéből származó adat szerint Tordáról való Mordar unokája László, a királyi solymászok egykori ispánjává volt Gyapol falu. Kun László (uralkodott: 1272–1290) három ekealj földet adományozott Mercse falu határában királyi solymászának, mert a Morva-mezei csatában kiváló érdemeket szerzett. 1305-ben a battányi – ma Batina – birtok tulajdonosa Füle királyi solymász volt. A solymászatot keresztül az ügyes és nagy tudású jobbágyság kikerülhetett a jobbágysorból. Nagy Lajos (1342–1382) például 1360-ban Madár (máshol: Madari) Péter várjobbágy fiának, Marcellnek szabaduló levelet adott. Indokként lejegyezték „... mivel,

hogy gyakran szerzett nekünk különböző élvezetes szórakozást solymászmesterségével, melyben királyi felségünk méltán lelte és lelheti gyönyörűségét.” Másik solymászának, Madari Mihálynak kérésére annak rokonait Path és Kürt nevű birtokaival együtt kiemelte addigi jobbágysorsukból és nemessé tette őket. A király fősolymásza Magyar László (Ladislaus Hungarus) volt, aki könyvet is írt a solymászatról. Sajnos ez a mű elveszett, így csak részletek váltak ismertté belőle Eberhard Hicfelt XV. század elején keletkezett latin nyelvű Aucupatorium Herodiorum című művéből. A ránk maradt töredékek nagy szakértelemről és tudásról tanúskodnak. A magyar solymászat – egyes kutatók szerint – olyan híres volt a középkorban, hogy a magyar királyi fősolymász tankönyvét használták Európa-szerte a solymászat tudományának elsajátításához. Ebben a korban olyan nagy megbecsülésben részesült a solymászat, hogy a benne való jártasság a lovaggá válás egyik előfeltétele volt. Aki nem tudott a solymászatról könnyedén és szakszerűen csevegni, kinézték az előkelő társaságokból.

A XIV. században is híres királyi solymászó hely volt Csepel szigete. Feljegyezték, hogy 1353-ban egy Ócsa melletti Ványt, Nagy Lajos Mihály nevű királyi solymászának adományozta. A Csepel-sziget a honfoglalás óta a magyar királyok kedvelt vadászó helye volt. Északi részén, valószínűleg a mai Szabadkikötő területén a király vadászkastélya, Ráckeven, régiesen Kevin-en a királynő vadászkastélya állt. A királyok, királynék solymászszenvedélyük kielégítésére lovászokat, solymászokat is telepítettek a szigetre. Erre emlékeztetnek Csepel északi részén máig fennmaradtak olyan földrajzi nevek, mint Királymajor, Királyerdő.

A királyi solymászatok pompázatosak voltak, gyakran kisebb hadgyakorlat számba menően rendezték meg. Kiszolgálásukra igen nagy segédszemélyzetre volt szükség; solymászokra, ebésekre, lovászokra. Egyes adatok szerint szokás volt, hogy aki elsőnek lovagolt oda a sólyom által levágott kócsaghoz, az megkapta fővege mellé a kócsag dísztollát, ami aztán a solymászatot részt vevő hölgyek egyike is megkaphatott. Zsigmond (uralkodott: 1387–1437) is kedvelte a solymászatot. Egyik alkalommal, amikor Ulászló lengyel király meglátogatta, vadászmadarakkal kedveskedett neki. Zemlénny Dávid fősolymász-mesterének, aki rendszeresen elkíserte külföldi útjaira, szép solymászcímert adományozott. 1420-ban Filippo Maria Visconti milánói herceg és Zsigmond egymás barátságát kereste. Ezt fegyverek és sólymok ajándékozásával is elősegítették. 1434-ben a herceg szép vadászsólymokért cserébe milánói fegyvereket küldött a magyar Thallóczinak. Ebből az időből származik egy érdekes solymászati adat. Bártfa község 1426–1440 években megállapította az ölyvfiókák és az anyányi ölyvek árát 5 és 300 dénár közötti értékben (az ölyv szó akkoriban héját jelenthette). Rozgonyi György számára 1434-ben 9 forintért vásároltak betanított sólymot. Magyarország nyugati végein élő marienburgi, más néven malborki lovagoktól Zsigmond király több ízben kapott sólymokat ajándékba. V. László (uralkodott: 1453–1457) szintén solymászott. 1452-ben III. Frigyes német-római császárral 2000 lovaggal Rómába menet útjába ejtették Ferrarát, ahol Borsoval találkoztak, aki, 100-nál is több solymászt tartott udvarában. Hunyadi Mátyás (1458–1490) uralkodása alatt volt talán a solymászat fénykora Magyarországon. Nem csak Mátyás vadá-

szott-solymászott, hanem felesége Beatrix is, aki magával hozta Itáliából a solymászat szeretetét. Feljegyezték, hogy Mátyás 1476-ban a leánykérőre sólymokat is vitt Itáliába. A budai esküvőn pedig ott pompázott a Ruthénországból származó vadászsolymom. Az erdélyi vendégek pedig szintén solymászmadarakkal kedveskedtek a királyi párnak. Mátyás gyermekkorából feljegyezték, hogy amikor Kolozsvárott iskolába járt az ifjú Kállayval, a tanár megdicsérte az ifjú Kállay haladását miközben Mátyásról megjegyezte: *„abból soha sem lesz jóra való ember, mert mindig madarászni jár”*. Beatrix királyné továbbra is tartotta a kapcsolatot itáliai rokonaival. Nem egy esetben magyar, ruthén, és erdélyi sólymokat küldött Ercole ferrarai herceg sógorának mondván: *„kócsag, gém daru a magyar solymászok fő zsákmánya. Ennyiben tehát gazdagabb Pannónia Itáliánál. Ott jobbra csak fácánt ver fel és rúg le a sólyom”*. Onnan, pedig cserébe itáliai sólymok érkeztek a magyar királyi udvarba. Úgy vélték a kor emberei, hogy a solymászat, kivált a hölgyeknél a biztos lovaglásnak, a bátor és kecses mozgásnak is próbája. Mátyás udvarában is megbecsült volt a solymászat és a lótenyésztés. Csak lóháton lehetett követni a sebesen vad után repülő vadászmadarakat és gyönyörködni a támadásukban. Az árkon-bokron keresztül száguldó solymászcsoport csaholó kutya-falkával körülvéve olyan vadászat volt, amit akkoriban a férfias bátorság és ügyesség próbájának tartottak. Mátyás több helyen rendezkedett be (pl. Budai vár, Visegrád), de vadászai, solymászai részére is épített várakat. Ilyen volt például a Tétény melletti (Érden) „Kutyavár”, ahol kutyáit, sólymait és a gondozókat helyezte el, vagy Solymár a királyi solymászok lakhelye. Buda és Pest közelében volt az a királyi központ – vadászkastély – amely Csepelen „Királyi major” néven volt ismert, vagy a pesti régi Hatvani kapun túli Mátyás pesti vadaskertje, amit 1514-ben még II. Lajos is használt. Beatrix királyné vadászó helye inkább délebbre Ráckeven, pontosabban Szentábrahámtelekén volt, megőrizve a nagy elődök szokásait. Mátyás idejében Mór-richidán Szécsi János utódai az apátság papjait *„...kutyáik, sólymaik, lovaik pecérévé sülyesztették le”*. Ezért Mátyás megfosztotta az utódokat a mór-richidai kegyuraságtól. Mátyás korából említésre méltó az a három solymászköltemény, amiknek a szerzője Janus Pannonius. A költeményekből kiderül, hogy a solymászok leggyakoribb zsákmánya a nyúl lehetett, ezen kívül vadgalambra és récére is vadásztak. Bécs elfoglalása után Beatrix Pozsonyból Hainburgba költözött, ahol pártfogásába vette a váruradalom sólyomnevelő telepét. Természetesen Pozsonyból magával vitte solymászeit is. Régi (középkori) naptárak – például a talán Mátyás könyvtárába sorolható ún. „Flamand naptár” két oldalt (hónapot) is szentel a solymászatnak, miniatűr solymász ábrázolással. (10. és 11. kép)

II. Ulászló (uralkodott: 1490–1516) is szenvedélyes vadász volt. Vadászterületei: Visegrád, Bakony, Tata, Gesztes, Csákvár, Isaszeg, Csepel-sziget voltak. Solymászatához három solymászt és két madarászt alkalmazott, akik madarait nevelték és hordozták. II. Ulászló, Budán lévő herceg öccse és Jagello Zsigmond lengyel király 1500. július 20-án a Csepel-szigeten solymászatot vettek részt. A történet szerint a herceg elveszítette sólymait, melyeket elkezdett lázasan kerestetni. Egy csepeli hajósnál találtak rájuk. A megtalálót a herceg pénzzel jutalmazta. Kiváló solymász volt Balassi

7. kép: XX. századi relief a római
San Saba templomból
(fotó: Fejérdy Tamás)

8. kép: Honfoglaláskori
lovas solymász ábrázolás az Urál
vidékéről (Langó 2012 nyomán)

9. kép: Álmos herceg varjút fogat
sólymával (Képes Krónika, 1136)

10. kép: Gyalogos solymász Mátyás
naptárában (Soltész 1983 nyomán)

Ferenc is, a budai testőrhuszárság parancsnoka. Tudjuk róla, hogy 1500 és 1505 között többször is sólymokkal ajándékozta meg a Budán tartózkodó Jagello Zsigmondot. Telegdi Istvánnak 1502-ben adományozott francia címerében vadkacsára vágó sólyom látható, mely része azon címereknek, amelyeken solymászérmekből fakadó solymásműlt elevenedik fel.

Nincs adat arról, hogy az uralkodó és a kiváltságos osztály tagjai kívül mások is solymáshattak-e, de tény, hogy 1504. évi XVIII. törvénycikkely kimondta; parasztoknak vadászni és madarászni tilos. Mi sem természetesebb, hogy a vadak és a ragadozó madarak is a földtulajdonnal együtt az uralkodó osztályé voltak, tehát a vadászat, a solymászat a földtulajdonosok kiváltsága volt. II. Lajos (uralkodott: 1516–1526) király és felesége Habsburg Mária nagy vadász és solymász hírében állt. Feljegyezték róla, hogy nem sajnált kiadni bármilyen nagy összeget egy kiváló sólyoméért. Dubrárius azt írta, hogy az ország sanyarú helyzete ellenére az egri püspöki jószágokat kezelő egyik tisztnak elengedte negyvenezer arany tartozását (mások szerint ezt az összeget csak ígérte) egy betanított, jó sólyoméért, amellyel az ügyes idomító meglepő dolgokat produkáltatott. 1525-1526 években, a mohácsi csata előestéjén II. Lajos féltett sólymainak Szent Iwany Kelemen kamarás volt a gondviselője. A király szívesen fogadott el ajándékként sólymokat. A hűségesküt tett oláh vajdák évente sólymokkal kedveskedtek a királynak. A királyi párnak legkedveltebb solymász-, vadászhelye a Csepel-sziget volt. Időnként ellátogattak vadászni, solymászni az általuk felújított Mátyás király féle budanyéki vadasparkba is, de a királyi párnál ez a park nem vetekedhetett a csepeli vadászterülettel. II. Lajosnak és feleségének Máriának, „Habsburg Dianának” a csepeli solymászatok jelentették a legnagyobb vonzerőt, ahová a nagyobb politikai krízisek idején a szinte még gyermek királyi pár elmene-külhetett. Így volt ez a török sereg Magyarország ellen indult 1526-os hadjárata idején is. II. Lajos, 1526. július 22-én búcsúzott el feleségétől Csepelen, hogy induljon a török ellen. I. Szulejmán a mohácsi csatáról a Duna mentén Buda felé vette seregével az útját, rabolva, fosztogatva az útjába eső falvakat. Felérkezve Budára, az elnéptelenedett budanyéki vadaskertben két napot, szeptember 15–16.-át vadászattal töltötte, ahol sólymokkal és vadászgepárdokkal űzte a néhai király féltve őrzött vad-jait. Más adat szerint 1526. szeptember 26-án a Budára bevonuló szultán napokon át vadászott, amit történetírója, Kemálpasazádé így írt le: *„...volt ezen a vidéken - Buda mellett - a gyaurok királyának egy vadászó helye, amely teli volt különféle vad-aknak mindenféle nemével... a dicső padisah sólymokkal és vadászgepárdjaival két ízben is kirándult oda vadászatra, s egészen belemerült a vadak üzésének gyönyörébe...”*

Magyarország három részre szakadása után a királyi Magyarország uralkodója Ferdinánd lett, majd később fiára, Miksára szállt át. I. Miksa (uralkodott: 1564–1576), 1515-ben Bécsben királytalálkozón látta vendégül II. Ulászló magyar királyt, a már megkoronázott II. Lajost és Jagello Zsigmondot. A találkozó színvo-nalát díszes felvonulások emelték. A neves királyi kompánia az előttük elvonuló med-vevadászok, vaddisznóvadászok, zergevadászok hada között a solymárokban is gyönyörködhetett. A korabeli írások szerint híres solymász volt Hyppolit esztergomi

érsek, a későbbi egri püspök is. 1518-ban, Krakkóban a lengyel királytól tevéket, ebe-
ket és vadászsólymokat kapott ajándékba. E korban a solymászat olyan kiemelkedő
fontosságú volt Európa-szerte, hogy az egri püspök 1519. október 12-én tíz sólymot
küldött ajándékba a mantuai őrgrofnak. Más alkalommal pedig unokaöccsének Fe-
derigo Gonzaga mantovai hercegfinak 10 egri sólymot küldött azzal a megjegyzéssel,
hogy ezeket nem kismadarak, hanem gémek, darvak, hatyúk és nyulak elejtésére
idomították. A magyar sólymok általában igen nagy becsben voltak Olaszországban.
Feljegyezték egy solymászvadászatot, amikor egy sólyom egyszerre két vadludat fo-
gott. I. Miksa más előkelő elődeihez hasonlóan a nyitrai püspöktől kért *„sólymokat,
az ölyveknek abból a fajtájából, amelyeket bastardnak, vagy kéklábúnak hívnak...”*. Ezen
nem is lehet csodálkozni, mivel a Nyitra melletti Halla helység már évszázadok óta
királyi solymászok faluja volt.

Balassi Bálint (1554–1594) jól ismerte a solymászatot lehet, hogy ebben gyakor-
lati tapasztalatokra is szert tett. Több versében ír sólymokról, solymászatról. Egyik-
ben szerelmét sólyomhoz hasonlítja:

*„Édes Júliám, gyenge vidám aranyalmácskám,
Jó illatú vígkedélyű sólyommadárkám,
Szállj bátran én kezemre
Hozz örömet szívemre,
Ne félj semmit édes sólymocskám!”*

A XVI. században volt egyes kutatók szerint Magyarországon a solymászat virágkora.
Minden valamire való udvarházban tartottak vadászmadarakat és rendszeresen va-
dásztak velük. Európa-szerte ismert volt a magyar solymászat és a kiváló magyar sóly-
mok. Uralkodók, hercegek keresett vadászmadara volt a magyar földről származó
felvidéki ráró (mai nevén kerecsensólyom), a dunántúli ölyv (melynek mai neve héja),
és a karvaly. Európában Belgiumtól Törökországig uralkodók, hercegek és basák ke-
resték az alkalmat, hogy magyarországi vadászmadarakat szerezhessenek. Nem csak
a férfiak, hanem a hölgyek némelyike is szenvedélyes solymász volt. 1568-ban Gersei
Pethő Benedek beszámolt arról, hogy felesége *„kevéssel születése előtt karvallyal üzte a
nyulat lóhátról és mindaddig nyulászott, míg kilenc órákor megszületett a fia és most
mindketten a gyermekágyat nyomják”* (a történet érthetőségéhez tartozik, hogy a kar-
valyként említett madár héja lehetett).

Magyarország három részre szakadása után, a királyi Magyarország uralkodója,
I. Ferdinánd (uralkodott: 1526–1564) is Nyitráról szerezte be sólymait. Többször
is sürgette Abstemius Bornemissza Péter nyitrai püspököt, hogy küldjön neki „kék-
lábú” sólymokat, továbbá a felvidéki nagybirtokos Gyarmati és Kékkői Balassákra is
ráparancsolt, hogy váraik falán fészkelő sólymok fiókáiból minél többet küldjenek.
János Zsigmond (uralkodott: 1541–1551), I. Szulejmánt, utolsó Magyarország ellen
indított hadjáratán, zimonyi látogatásakor (1566) sólymokkal is megajándékozta.
Felső-magyarországi várnagyok is – az európai szokásoknak megfelelően – gyakran
ajándékoztak sólymokat egymásnak.

A törökök 1500-ban elfoglalták Erdélyt és 11 magyar tisztet elfogtak, akiket csak akkor engedtek szabadon, amikor a magyar király Dániából importált 11 északi sólymot adott ajándékba a szultánnak. A török időkben Erdélynek különleges szerep jutott a magyar solymászat történetében. A török udvar kegyeinek megtartásáért sólymokat is ajándékoztak. Ezek az ajándékozások idővel rendszeres adóvá váltak, „falconagium” néven. Báthory Zsigmond (1572–1613) erdélyi fejedelem adókedvezményben részesítette a sólymok beszerzésével és tanításával foglalkozó gelencei solymászokat. 1596-os feljegyzés szerint a Losonczyak (Temesvár) jobbágysági kötelesek voltak beszolgáltatni: nyestet, császármadarat, fajdot és karvalyt is. Híres solymásza volt a török megszállás idején Zay Péter, aki időnként átlátogatott Morvaországba is, hogy idomítson magának sólymokat. A XVII. században Erdélyben is divattá vált, hogy a legkiválóbb solymászok művészetük elismeréseként nemesi rangot kapjanak. Báthory Gábor (1589–1613) erdélyi fejedelem olyan címert adományozott Madarász Péternek, amelyen egy egyenruhás solymász szerepel, jobb öklén vadászmadarral, bal kezében két foglyot tartva. Madarász Péterről – aki a nevét is valószínűleg solymászként érdemelte ki – feljegyezték, hogy vadászmadarait a Görgényhez tartozó Felső-orosziban idomította. Sziget Pencz István szintén solymászt ábrázoló címert kapott a fejedelemtől, valószínűleg ő is, mint kiváló solymász érdemelte ki a nemesi rangot. Az erdélyi uralkodók és a török porta közötti jó viszony megtartása érdekében rendszeresen ajándékoztak sólymokat, mintegy adófizetésként. Pl. Apaffy György 1629. szeptember 6-i ajándékfeljegyzékében 24 sólyom is szerepelt. I. Rákóczi György (1593–1648) is kedvelte a solymászatot. 1639-ben a krakkói vajdának egy pár rárót küldött ajándékba, míg a török portának uralkodása alatt mintegy 60 db sólymot szállított adófizetésként. A török megszállás idején Erdélyben éltek olyan Solymász nevű jobbágyságok is, akik a török császároknak sólymokkal rótták le adójukat. Feljegyezték, hogy az erdélyi Páva községben 1655-ben 17 solymászcsaládot tartottak nyilván. II. Rákóczi György (1621–1660) is kedvelte a solymászatot és a solymászokat. Bizonyítékként 1652-ben hadmentességi kiváltságukban megerősítette erdélyi Korond, Sófalva és Parajd solymászeit. Ez egyben azt is jelenti, hogy e falvak solymászeitnek tevékenysége már korábban is sokkal fontosabb volt a fejedelmek számára, mint a fegyverforgatás. Gróf Bethlen Miklósról (1642–1716), az akkori erdélyi kancellár feljegyzését azért érdemes felidézni, mert ízig-vérig hiteles solymásztörténetet említ egy félig-meddig betanított héjáról, amelyik mindenféle háziállatot elfogott, csak éppen vadmadarakat nem; „.....egy ízben, amikor madarát már nagyon kiéhezettette és elengedte nyúlra, az ölyv egyenesen az arcába repült és úgy beléje ragadt, hogy ha nem harap az ölyv lábába, talán meg sem szabadul tőle.” A kancellár írásaiból megtudható, hogy a legértékesebb vadászmadarak akkoriban az izlandi és a grönlandi vadász sólyom, Ázsiában pedig a kerecsensólyom volt. Apafi Mihály (uralkodott: 1661-1690) korában utoljára villantak fel az ősi hagyományok. Idomított vadászlovak, háromszáz vadászeb, számtalan solymász és vadász összehangolt, nehéz és kollektív munkája az I. - V. századi hun, VI. – VIII. századi avar, XIII. századi mongol és a XIX. századi turkmének vadászati hagyományaihoz hasonlított. II. Rákóczi Ferenc (1676-1735) erdélyi fejedelem szintén nagy kedvvel

11. kép: Lóvas solymász Mátyás naptárában
(Soltész 1983 nyomán)

12. kép: Első Magyar Solymász Egyesület
(MSE) jelvénye (1939) (A szerző fotója)

üzte a solymászatot, Szathmáry Király Ádám íródeák feljegyezte, hogy franciaországi látogatása alkalmával XIV. Lajos francia királlyal együtt solymászott. Ez alkalommal „rárókkal, sólymokkal, kerecsenekkel, ölyvökkel és agarakkal fogdosztatott nyulakat, fácánokat és egyéb madarakat”.

Visszatérve a magyar országrészre, I. Lipót (uralkodott: 1657–1705) még 24 solymászt alkalmazott. Valószínű, hogy akkoriban ez ismert és gyakorolt vadászati mód volt, ha a király „hivatasosokat” foglalkoztatott. Tudomásunk van egy 1723-ból származó írásból, hogy III. Károly (uralkodott: 1711–1740) maga is solymászott. 49 embert alkalmazott, hogy gémekekre, meg kócsagokra vadásszon. E célra Laxemburgban és Bécsújhelyen két gémpóliót is tartott. Solymász személyzete élén a főudvari solymázmester állt, akinek irányítása alatt udvari solymászshivatali titkár is dolgozott.

Mária Teréziáról (uralkodott: 1740–1780) feljegyezték, hogy sokszor lovagolt ki solymászatra. Fiát, Józsefet (II. József, uralkodott 1780–1790) is egy ilyen alkalommal (1741?) mutatta be az udvarnak. A XVIII. század végéről már egyre kevesebb solymászati vonatkozású adat maradt fenn. Talán annak is köszönhetően, hogy II. József több intézkedése mellett a solymászatot is betiltotta. Néhány nemesi udvarházban még egy ideig tartottak vadászmadarakat, de a lőfegyverek tökéletesedésével és sokkal praktikusabb voltuk miatt ez a régi vadászati mód mintegy másfélszáz évre háttérbe szorult. Azonban mégis van egy XIX. századi solymászattal kapcsolatos történet, az ún. „Magyar Kártya”. Ez Budapesten keletkezett és 1830-tól terjedt el

Magyarországon, majd Európában. Lapjai közül a „piros felső” Geszler Hubertet ábrázolja, jobb kezén lelapkázott sólyommal. A magyarok és tőlünk keletre élő lovas solymász népek általában jobb kézen vitték a madaraikat, hogy a balkézzel irányítani tudják a lovukat, míg a nyugati gyalogos solymászok balkézen hordozták madaraikat. A kártya alkotója vélhetően ezzel magyar solymászt „csempészett” bele a svájci figurába (ennek ideológiai háttere nem ezen írás témája). Még érdekes szimbólum található nyolc kártyalapon, az ún. „tökön”. A „tök” motívum valójában nem egy növényi termést ábrázol, hanem díszes, sólyom lábcsörgőt! Bizonyítékként szolgál a tök/csörgő felső részén található hosszanti, majd kör alakú nyílásba torkolló rés, illetve az alján található fül. A fém sólyomcsörgőnél a fülön keresztül kell egy vékony bőrszíjat átfűzni, hogy a madár lábára felerősítsék. A csörgőben kemény (kő, fém) mag van, hogy a madár mozgását hangos csörgőhanggal jelezze.

A híres személyiségekhez már nem köthető solymászat azonban nem halt ki Magyarországon. Továbbra is művelték egyes nemesi kúriákon, parasztok körében, de ezek vélhetően érdektelenek voltak már a korabeli „krónikások” számára. 1901-ben tűnt fel ismét látványosabban a solymászat hazánkban; Odelscalchi Zoárd, Radclyffe hercegtől nyolc betanított vándorsólymot hozatott Szabolcs-megyei birtokára, Tuzsérára, ahol 1902-ben 300-nál (!) is több vadat zsákmányoltak. 1910-ben Szegeden létesült egy solymásztelep, ahol többnyire rárókat (keresensólymokat) idomítottak. 1930-ban Mrs. A. MacLean 10 db sahin fajú sólymot hozatott Indiából, hindu idomítóikkal együtt Gödöllőre. A solymászati ismereteiket a magyarok is átvették és hazai madarakat is tanítottak. Egyszerre 27 vadászmadár is volt a telepen. Elismerést jelentett a gödöllői solymászoknak, amikor Horthy Miklós kormányzó 1937-ben vendégül látva III. Viktor Emánuel olasz királyt és feleségét, a királyi programba a solymászatot is betette. A korabeli filmhíradó is megörökítette, amint az előkelőségek előtt a solymászok sólymokkal, héjakkal fácánt, nyulat fogatnak. A vadászat végén Horthy egy solymászkesztyűvel ajándékozta meg a királyt. 1939-ben neves személyiségek (Vitéz Nemeskéri Kiss Géza, Nádler Herbert, Vasvári Miklós, Vertse Albert, Fábíán Gyula és mások) részvételével megalakult a Magyar Természettudományi Múzeumban a Magyar Solymász Egyesület, (12. kép) és ezzel elérkeztünk napjaink solymászegyesületének jogelődjéhez. A II. világháború elsöpörte az egyesületet, majd a háború utáni ideológia „osztályidegennek” tekintette, „urak sportjának” tartotta, így tiltotta mindenféle egyesülés létrehozásával együtt. Az állami erdőgazdaságok keretében az 1940-es évek végén előbb Fegyverneken, majd Gödöllőn létrejött egy ragadozó madár kísérleti telep, ahol solymászattal is lehetett foglalkozni, de csak, mint kutatással. 1950-es években – szintén kísérleti célból – az akkori földművelésügyi minisztérium engedélyezte, hogy a nagyobb halastavakkal rendelkező állami gazdaságokban (Hortobágyi, Tiszasülyi, Kiskunsági, Bánhalmi, Pankotai ÁG.) solymászokat alkalmazzanak a halak szárnyas kártevői elleni biológiai védekezés érdekében. Különböző okok miatt megszűnt, majd többször újraalakult az amatőr solymászat hazánkban, míg 1968-ban sikerült olyan stabil alapokra helyezni, hogy működése azóta folyamatossá vált. A jogszabályi feltételek a természetvédelem, a va-

dászat, a madártartás területén rendeződtek. Vadászmadár tenyésztőtelepek működnek hazánkban is, a madárigények kielégítése megoldott. Rendszeresen hazai és nemzetközi solymásztalálkozók részesei, és lehetne a sort folytatni...

A magyar solymászati hagyományok ápolását, fenntartását, népszerűsítését, átadását az utókornak – mint élő hagyományt – a kulturális miniszter 2010-ben magyar szellemi kulturális örökséggé minősítette. 2012-ben az UNESCO szellemi kulturális örökségek listájára került és 2014-ben a "hungarikum" címet is elnyerte. Ezzel a magyar solymászat az egyetemes magyar történelmi örökség részévé vált.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Paizs Dezső. Budapest, 1926
- Bakay Adolf Dr.: *A magyar solymászat története*. – Nimród Vadászújság Budapest, 1926. szeptember 15.- december
- Bástyai Lóránt: *Életem a vadászmadarakkal*. Budapest, Nimród Alapítvány 1994
- Bástyai Lóránt: *Vadmadárból – vadászmadár*. Budapest, Művelt Nép, 1955
- Benkő Mihály: *Julianus nyomdokain Belső-Ázsiában*. Budapest, Timp Kiadó, 2001
- Brehm, Alfred: *Allatok Világa* 8., *Madarak* I-III. (szerk.: dr. Schenk Jakab) Budapest, Guttenberg Könyvkiadóvállalat, é.n.
- Csiffáry Tamás (szerk.): *Magyar Királyok Könyve*. Budapest, Könyvmíves Könyvkiadó, 1999
- Dr. Csöre Pál: *A solymászat története*. Budapest, TerraPrint, 1996
- Dr. Dementijew, G. P.: *Der Gerfalke* – Neu Brehm Bücherei. Berlin, 1960
- Dúcz László: *A közöttünk élő turulmadár*. Szentendre, Geobook Hungarx Kft., 2008
- Duhay Gábor (szerk.): *Solymászkönyv*. Budapest, Nimród Vadászújság Kiadó, 2014
- Duhay Gábor: *Lelovich*. Budapest, Nimród Vadászújság Kiadó, 2015
- F. Mihály Ida, Lócsy Erzsébet, Holl Imre: *A középkori Buda és Pest*. Budapest, Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, 1955.
- Homoki Nagy István: *Szárnyas vadászmesterek*. Budapest, Magyar Könyvbarátok, 1947
- Huszár Lajos: *Sólyomábrázolások középkori pénzeinken*. – Aquila 1960-61. 195–202
- Langó Péter: *Egy keleti tál vadászmadaras lovas ábrázolással és a lovas solymászat korai magyar hátterének kérdése*. – Magyar Solymász (évkönyv), 2012 Budapest, Magyar Solymász Egyesület, 82–89
- Kálty Márk: *Képes Krónika*. Reprint kiadás. Budapest, Helikon Kiadó, 1987
- Kézai Simon Mester: *Magyar Krónikája* 1283 (?). 6.§. Szabó Károly fordítása.
<http://mek.oszk.hu/02200/02249/02249.htm>
- Mullarney, Killian – Svensson, Lars – Zetterström, Dan – Grant, Peter J.: *Madárhatározó*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2000.
- Kiszely István: *A magyar nép őstörténete*. Egyetemi tankönyv és tanári segédkönyv. Budapest, Magyar Ház, 2001.
- László Gyula: „Emlékezzünk régiekről...” *A Kárpát-medence egykori népeinek története és a magyar honfoglalás*. Budapest, Móra Ferenc Kiadó, 1983
- (Galánthai) Lelovich György: *A solymászat rövid történelme az ókortól napjainkig*. – Nimród Vadászlap, 1942. június 10.
- Schenk Jakab: *Magyar solymászmadárnevek, I. Turul-zongor-kerecsen*. – Aquila különlenyomat, 1939. 267-348.
- Soltész Zoltánné: *Flamand kalendárium*. Budapest, Helikon, 1983
- Zolnay László: *Vadászatok a királyi Magyarországon*. Budapest, NATURA, 1971

GYURÁ CZ JÓ ZSEF, BÁNHIDI PÉTER,
GÓ CZÁN JÓ ZSEF, ILLÉS PÉTER,
KALMÁ R SÁNDOR, KELEMEN TIBOR,
KOSZORÚ S PÉTER, LŐ RINCZ CSILLA,
LUKÁ CS ZOLTÁN, NÉMETH CSABA,
VARGA LÁ SZLÓ

Madarak és emberek a Tömördi Madárvártán

*„Mit neked a szent természet
Ajándé kul átada;
És zt, erőt és ér ző szívet
Ne henyéltesd hiába.
Értsd meg jól, hogy csak a munka
Boldogítja éltedet,
Fő leg ha nyert ké pessé ged
A hazá nak szenteled.”*

(Chernel István, Sopron, 1882. június 2.)

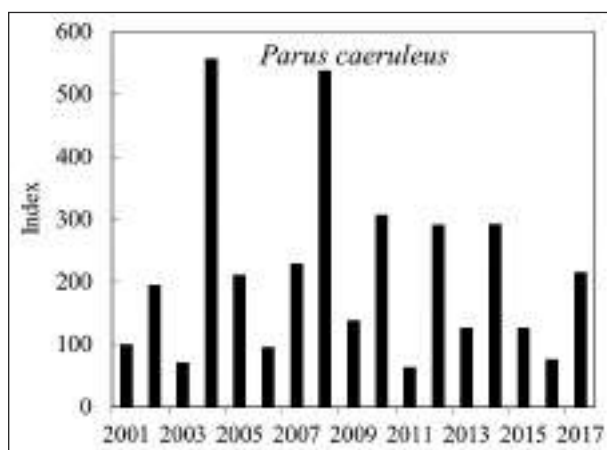
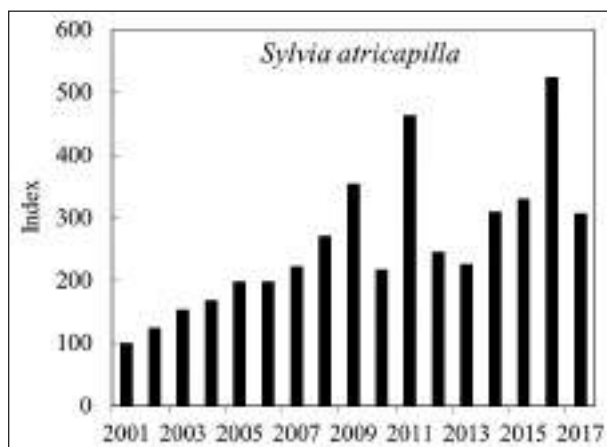
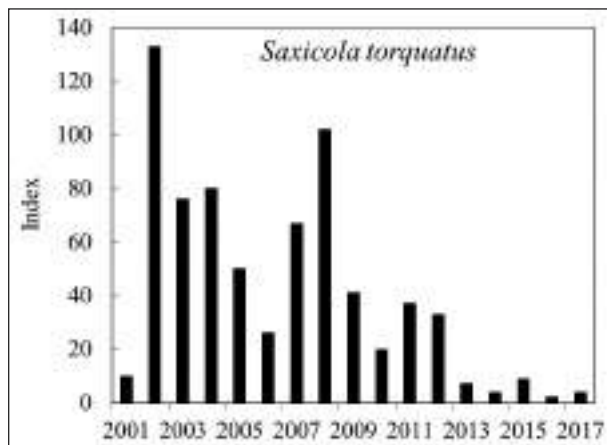
BEVEZETÉS

Az ember és az élővilág többi teremtet tagjának sorsa egyre jobban az emberiség tevékenységének közvetett (pl. globális klímaváltozás) vagy közvetlen (pl. élőhelyek beépítése, feldarabolása) hatásaitól függ. A biológiai sokféleség állapotának rendszeres megfigyelésekkel és mintavételekkel történő nyomon követése (monitorozása) és hosszú távú megőrzése közös feladatunk. Az élőlényeket ért negatív hatások következményei sok esetben csak lassú változásokban nyilvánulnak meg, de bizonyított tény, hogy a Föld élővilágának változatossága egyre gyorsuló ütemben csökken napjainkban. Ha nem rögzítjük pontosan az egyes növény- és állatfajok állományának (populáció) állapotát (pl. egyedszám nagysága, egyedek eloszlása), valamint annak tér- és időbeli változásait, akkor viszonyítási alapjainkat veszítjük el örökre. A madarak monitorozása egyike a legnagyobb hagyományokkal és tudományos eredményekkel rendelkező, illetve legdinamikusabban fejlődő természetvédelmi célú kutatásoknak. A különböző élőlénycsoportok közül a legszélesebb körű ökológiai, etológiai és evolúciós ismeretekkel a madarakról rendelkezünk. Ez az oka annak, hogy a madarakat hatékony jelző (indikátor) szervezetekként tudjuk alkalmazni a madárpopulációkra hatást gyakorló környezeti tényezők (pl. hőmérséklet) és erőforrások (pl. táplálék) értelmezésében.

A nemzetközi természetvédelmi egyezmények által megszabott populáció-monitoring előfeltétele a hatékony természetvédelmi intézkedéseknek, amelyek a további állománycsökkenéseket vannak hivatva megakadályozni. A *Bonni Egyezmény* a vonuló állatfajok védelméről hangsúlyozza a vonulási útvonalak és telelőterületek részletesebb vizsgálatát, mint megbízható háttérrel a fontos élőhelyek védelméhez. Az Európai Unió (EU) Madártani Utasítása az európai madárállományok védelme érdekében minden EU tagországnak kötelezővé tette a madárállományok felvételezését. Az utasítás V. függelékében különleges utalás készült a tagállamok felelősségére, hogy használják a madárgyűrűzést a radar, a telemetriás és a laboratóriumi módszerek mellett a vonuló madarak populációinak vizsgálatában.

A madárgyűrűzés több mint száz éves tudományos módszer, mely a madarak egyedi jelölésén és újabb megkerülésén alapul. Célja kizárólag a madarak élettani, alaktani, demográfiai, viselkedési jellegeinek megismerése és nyomon követése, szolgálva a madarak és élőhelyük hatékonyabb védelmét. A madarak befogásakor nagyon sok információhoz jutunk: a kor és ivar, a morfológiai tulajdonságok (pl. szárny és a csőr hossza stb.), a raktározott zsír mennyisége, a vedlés menete vagy az élőhely típusa, ahol a madarat befogtuk. Ezek lényegesek a populációk származási helyének, korstruktúrájának, egyedszám-változásának, élőhely-választásának, valamint a populációk közötti kölcsönhatásoknak (pl. versengés a kevés táplálékért) megismerése szempontjából. Európában a tudományos célú madárgyűrűzést az *Európai Madárgyűrűzési Szövetség* (*European Union for Bird Ringing*, EURING) hangolja össze minden vonatkozásban, melynek központja a kelet-angliai Norfolkban található. A madarak nagyobb egyedszámban történő befogására és gyűrűzésére a több hónapig vagy akár egész éven át működő és megfelelő infrastruktúrával rendelkező madárgyűrűző állomásokon (ún. madárvártakon) van lehetőség. E cél megvalósítása érdekében, a korábbi, *Varga László* által elkezdett, illetve *Bánhidi Péter* által folytatott tömördi madárgyűrűző táborok eredményei alapján vásárolta meg a *Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület* (MME) *Vas megyei Csoportja* a tömördi „Nagy-tó” és környékét 1996-ban. Így került természetvédelmi kezekbe, a *Pro Vértessé Természetvédelmi Közalapítvány* tulajdonába és az *MME Vas megyei Csoportjának* kezelésébe az egykori *Chernel* birtok, a mai madárvárta vizsgálati területe. A Tömördi Madárvárta fő épületét (faház) 1997-ben építettük fel. Ezt követően a szükséges pénzforrás előteremtése függvényében alakítottuk és fejlesztettük a madárvárta infrastruktúráját (kút, kémény, kályha, esőbeálló, konyha, raktáráépület, mellékhelyiségek, asztalok) és eszköztárát (alumínium stanglik, gáztűzhely, áramfejlesztő, motorfűrész, motoros kasza, gyűrűzőeszközök, határozókönyvek stb.) olyanra, hogy több hónapos folyamatos madárgyűrűzés is viszonylag komfortos körülmények között végezhető a területen.

A madárgyűrűzési adatok feldolgozása, elemzése alapján sok új ismerettel gazdagodtunk ritka madárfajok elterjedéséről, gyakori madárfajok állományának változásáról, vonulásuk időbeli alakulásáról és a vonuló példányok élőhely-választásáról is. Eredményeinket számos főiskolai/egyetemi diplomamunkában, tudományos diák-

1. ábra. A cigánycsuk (*Saxicola torquatus*), barátposzáta (*Sylvia atricapilla*) és a kék cinege (*Parus caeruleus*) egyedszám (éves fogás) - változási index értékei 2001 és 2017 között Tömördön

köri dolgozatban, doktori disszertációban, magyar és angol nyelvű tudományos folyóiratok cikkeiben, tanulmánykötetekben, a „*Magyar madárvonulási atlaszban*” vagy hazai és külföldi konferencia-előadásokon tettük közkincsé, mindenki számára elérhetővé. A 20. évforduló alkalmából a „*The Ring*” nemzetközi tudományos folyóirat közölt egy összefoglaló tanulmányt a Tömördi Madárvárta 1998 és 2016 közötti őszi madárgyűrűzési programjának eredményeiből. A tudományos adatgyűjtés mellett a Tömördi Madárvártán figyelmet fordítunk a környezet természeti értékeinek megőrzésére és az emberek, elsősorban a gyerekek szemléletformálásra is.

Jelen írásban a teljesség igénye nélkül válogattunk össze néhány, általunk érdekesnek vagy tanulságosnak gondolt kutatási eredményt, megállapítást és bemutatjuk a madárvárta környezeti nevelésben játszott szerepét is.

VIZSGÁLATI TERÜLET ÉS MÓDSZER

Tömörd a Nyugat-dunántúli Régió, azon belül is a Répce menti Kistérség egyik faluja, a Bük-Kőszeg-Szombathely földrajzi háromszög közepén fekszik. A Tömördi Madárvárta (É sz: 47°21'23", K h: 16°40'04") mintegy 15 hektáros kutatási területe Tömörd község határában, az Ablánc-patak völgyétől délre elterülő Nagy-tó mellett található. A növénytakaságok alapján négy élőhelytípus különíthető el a madárvárta környékén, amelyek pihenő-, búvó- és táplálkozó helyet jelentenek a költő- és vonuló madarak számára.

Mocsár élőhelytípus: A tavat csak csapadékvíz táplálja, ezért a vízfelület kiterjedése és a mélysége a mindenkori csapadékmennyiség függvényében változik. A feltöltődési folyamatok és a száraz időjárás következtében a tó nyílt vízfelülete 2000 nyarán eltűnt, majd a medertisztítási munkáknak és a csapadékosabb időjárásnak köszönhetően 2004-ben ismét bővíző állapotban volt. A tó szegélyén fűzláp jellegű bokorfűzes alakult ki. A nedves részeken tavi kákás foltok, a vízfelszínen apró békalencsehínár található.

Heterogén gyeperőhelytípus: Átmenetet képez a Nagy-tó nedves élőhelyei és a környező szántóföldek helyét valaha borító sztyeppréti takaságok között. Jelentős kiterjedésű bokros terület is található ezen a részen.

Töviskés erőhelytípus: 2-3 m magas cserjék által alkotott sűrű, egybefüggő erőhelytípus. A cserjést helyenként mozaikos jelleggel kisebb hegyi szárazréti foltok szakítják meg.

Erdő erőhelytípus: Összefüggő, cserjeszintben gazdag cseres-tölgyes szegélyvegetáció, melyet többnyire 6-9 méter magas fák alkotnak.

A madárvárta első madárgyűrűzési programját 1998-ban rendeztük meg az *Actio Hungarica* (AH) országos projekt keretében. Azóta minden év tavaszán, március-áprilisban (2005-ig) vagy április-májusban (2006-tól) 7-10 napos madárgyűrűzést szervezünk, míg az őszi vonulási periódusokban július végétől, augusztus elejétől október végéig, november elejéig folyamatosan végezzük a madarak befogását, gyűrű-

zését és mérését az AH módszereinek megfelelően. A madarak befogásához összesen 28 db, 2,5 m magas, 5 zsebes, 12 m hosszú hálót használunk (840 m²). Tavasszal 23 háló áll, ez összesen 690 m² hálófelületet jelent. Alkalmanként kockahálót is használunk ragadozó madarak befogásához. 1999-ben csatlakoztunk a gdanszki (Lengyelország) székhelyű *South-East Bird Migration Research Network* (SEEN) nemzetközi madárvonulás-kutatási hálózathoz. 2004-től az *Állandó Ráfordítású Madárgyűrzés* (angolul: *Constant Effort Sites*, rövidítve CES) program hazai indulásakor a Tömördi Madárvártán is megkezdtük a helyi fészkelő madarak jelölését, melynek során minden év április 15. és július 15. között minden 10 napos időszakban egy félnapot gyűrzünk madarakat. CES napokon minden évben standard módszerekkel dolgozunk, azonos hálóállásokkal, összesen 13 hálóval, 390 m² hálófelületen fogjuk be a madarakat. Egy évben, a tavaszi, költési és őszi időszakban összesen több mint 100 napon végzünk madárgyűrzést a madárvártán.

A madarak befogását és gyűrzését csak erre feljogosító engedéllyel rendelkező személyek végezhetik Magyarországon, akiknek munkáját önkéntesek segíthetik. Kellő gyakorlás után a madarak hálóból történő kiszedését és a gyűrzés helyszínére szállítását szakfelügyelet mellett madárgyűrzési engedéllyel nem rendelkező felnőttek, valamint 10-12 évnél idősebb gyerekek is elvégezhetik.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A madárfajok elterjedése

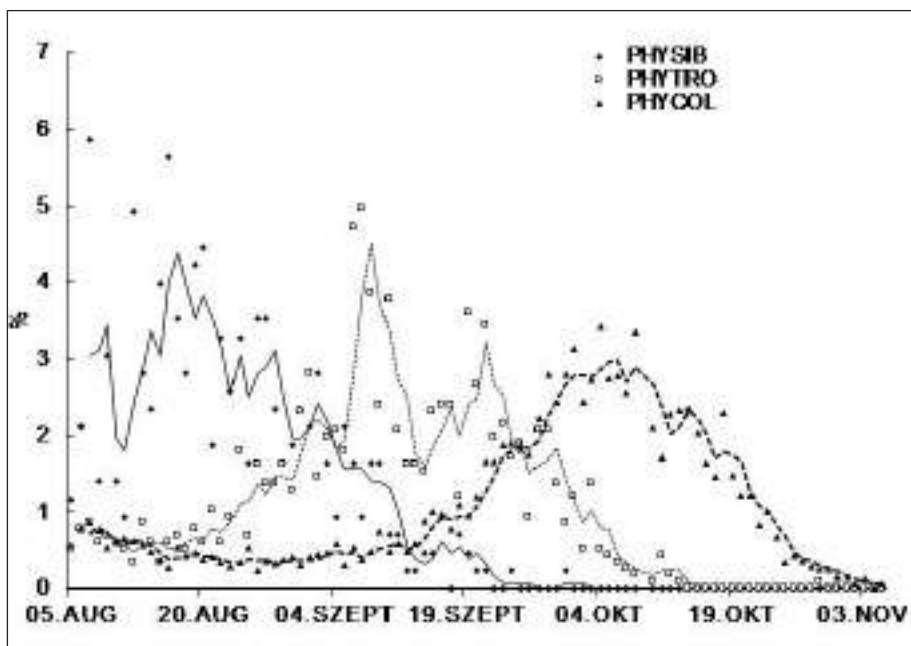
A három gyűrzési időszakban összesen 135 madárfaj 124 005 példányát gyűrtük meg 1998 és 2017 között. A Magyarországtól északra fészkelő kékfarkú (*Tarsiger cyanurus*) és berki nádiposzáta (*Acrocephalus dumetorum*) Tömördön 2010-ben, illetve 2014-ben befogott példányai az első bizonyítékai voltak a fajok hazai előfordulásának. A kucsmás poszáta (*Sylvia melanocephala*) hím példányának tömördi befogása 1998-ban volt a második igazolása a mediterráneumban fészkelő madárfaj magyarországi elterjedésének. A környező magashegységek fenyveseinek és az északi tajgaövezet aprótermetű bagolyfaját, a törpekuvikot (*Glaucidium passerinum*) a Tömördi Madárvártán 2012-ben gyűrtük először hazánkban. Pár év múlva a törpekuvik első Vas megyei fészkelését is bizonyították helyi madarászok a Kőszegi-hegység egyik lucosában (*Heincz Miklós és Illés Péter* szóbeli közlése). Az utóbbi évtizedekben Magyarországon újonnan megjelenő madárfajok különböző állatföldrajzi területekről származnak, közülük a déli, délkeleti elterjedésű fajok egy részének hazai megjelenése összefüggésbe hozható az éghajlat globális felmelegedésével. Más fajok hazai megjelenése vagy gyakoribbá válása az élőhelyek átalakulásával magyarázható. Az Északkelet-Európában és Közép-Ázsiában fészkelő berki nádiposzáta nyugati irányú terjeszkedését a XX. században elősegítette a térség mocsarasabb legelőinek és szántóföldjeinek felhagyása, illetve a bokrok ezt követő elterjedése. Ezek a példák azt bizonyítják, hogy egy ma-

darfaj jelenléte vagy hiánya is fontos jelzés a környezet állapotáról számunkra, ha tudjuk a madárfajok ökológiai igényeit.

A madárállományok egyedszámának változása

Az évente befogott madarak egyedszáma (éves fogás) alapján az elmúlt húsz évben igen jelentős állománycsökkenést tapasztaltunk azoknál a fajoknál, melyek hosszú távú vonulók, a telet a Szaharától délre töltik, és mezőgazdasági környezetben fészkelnek. Ilyenek a füsti fecske (*Hirundo rustica*), réti tücsökmadár (*Locustella naevia*), mezei poszáta (*Sylvia communis*), rozsdás csuk (*Saxicola rubetra*), (1. fénykép) cigánycsuk (*S. torquatus/rubicola*), töviszúró gébics (*Lanius collurio*). Ugyancsak jelentős egyedszámcsökkenést mutatott a városi környezetben is fészkelő és Afrikában telelő molnárfecske (*Delichon urbicum*), valamint a nem vonuló mezei veréb (*Passer montanus*) állománya is a vizsgált időszakban. A tömördi befogások alapján a rövid távú vonulók és elsősorban az erdőkben, parkokban fészkelők állománya viszont jelentősen, fokozatosan növekedett 1998 és 2016 között. Ezek a fajok a fekete rigó (*Turdus merula*), énekes rigó (*T. philomelos*), vörösbegy (*Erithacus rubecula*), barátposzáta (*S. atricapilla*), csilpcsalpfüzike (*Phylloscopus collybita*) (1. ábra). A barátposzáta esetében egyértelműen sikerült pozitív összefüggést kimutatnunk az áprilisi hőmérséklet és a CES napokon, valamint az augusztus 15-ig, még az őszi vonulás megindulása előtt, a diszperziós időszakban befogott helyi fiatal (a gyűrűzés évében keltek ki a tojásból) madarak egyedszáma között. A vizsgált időszakban az áprilisi hőmérséklet és a fiatal barátposzáta egyedszáma is egyértelműen növekvő tendenciát mutatott. Az énekes rigónál a helyi fészkelők és az átvonuló példányok éves fogása is jelentősen növekedett a vizsgált időszakban. Egy lengyel gyűrűs énekes rigó tömördi befogása alapján feltételezhetjük, hogy e madárfaj hazánk területén átvonuló példányainak egy része a Kárpátoktól északra fészkelő állományokból származik.

A trendszerű állományváltozások mögött lokális (pl. bokros területek arányának növekedése a tömördi tó környékén) és globális (pl. klíma felmelegedése) környezeti változások és ezekkel összefüggő természetes kiválasztódási (szelekciós) folyamatok húzódnak meg. A csökkenő európai madárállományok elsősorban a mezőgazdasági területek madarakat negatívan érintő környezeti állapotára és a szükséges természetvédelmi intézkedések megtételére hívják fel az emberek figyelmét. A tapasztalt állománycsökkenések oka összetett: a fészkelésre, táplálkozásra alkalmas élőhelyek eltűnése, a klímaváltozás okozta minőségromlás a vonulási útvonalak és telelőterületek élőhelyein, mértéktelen vadászat Dél-Európában és Afrikában, emberi létesítmények (pl. közutak, elektromos vezetékek stb.) a vonulási útvonalakon. Amikor a költőterületi hatásokat vizsgáljuk, akkor figyelembe kell vennünk, hogy Európa jelentős része már évezredek óta az ember természet átalakító tevékenysége során formálódó kultúrtáj. A jelenleg megfigyelhető demográfiai változások már olyan madárpopulációkban következnek be, amelyek valamilyen szinten emberi hatás alatt változtak. A füsti fecske fészeképítéséhez alkalmas mezőgazdasági épületek csök-

2. ábra. A sisegő (PHYSIB), fitisz (PHYTRO) és a csilpcsalpfűzike (PHYCOL) napi fogásai az éves fogások százalékában. Tömörd 2001–2016

3. ábra. A Tömördön gyűrzött és külföldön megkerült (kör), valamint a külföldön gyűrzött és Tömördön megkerült (háromszög) madarak megkerülési, illetve gyűrzési helyei (Készítette: Karcza Zsolt).

kentek Európában, a lakóházak fészeképítésre alkalmas részeiről az emberek egy része színes szalagokkal elriasztja a fecskéket, vagy a már megépült fészket leverik. A csökkenő állatállomány (pl. szarvasmarha) miatt kevesebb az életmódjuk miatt a tenyésztett állatokhoz kötődő rovar, de a települési szűnyogirtás miatt is egyre kevesebb a fecskék tápláléka. A klímaváltozáshoz köthető szélsőségesen száraz időjárás a fészeképítéshez szükséges sárgyűjtő helyeket csökkenti, míg az extrém csapadékos és hűvös nyárvégi időszakok a táplálkozást és az őszi vonulás sikerességét gátolják. Az Afrikában telelő, rovarokkal táplálkozó madárfajaink állománycsökkenésében fontos tényezőnek tekintik az afrikai sáskajárások elleni nagymértékű vegyszerhasználatot, de az egyre intenzívebben művelt európai agrárkörnyezetet is. Ez utóbbihoz nagyban hozzájárul az Európai Unió közös agrárpolitikája (KAP) is, mely a fokozott vegyszerhasználat, a gépesítetttség fokozása és a hatékony növénytermesztési technológia támogatásával a madárelőhelyek rohamos pusztulását okozza napjainkban. A KAP támogatási rendszerét úgy kell átalakítani, hogy a mezőgazdasági tevékenységek az élelmiszerbiztonsági és a gazdaságossági követelmények betartása mellett a jövőben ne csökkentsék a biológiai sokféleséget.

A guvat (*Rallus aquaticus*), a területen előforduló nádiposzáta (*Acrocephalus spp.*) és tücsökmadár (*Locustella spp.*) fajok, valamint a nádi sármány (*Emberiza schoeniclus*) éves fogása is nagymértékben függött a tömördi tóban lévő víz mennyiségétől, illetve a mocsári növényzet kiterjedésétől. Mindkét környezeti tényező a vizes élőhelyeket kedvelő madárfajok számára kedvezően alakult a tómeder 2001-ben elvégzett tisztítását követően. 2016-ban a nád (*Phragmites australis*) is megjelent a mocsárban.

Más madárfajok, elsősorban a részleges vonulók éves fogása igen jelentős ingadozást mutatott. Egyes, ún. inváziós években több száz példányt is fogtunk belőlük, míg más években száznál kevesebbet, vagy egyet sem. Ilyenek például a fenyvescinege (*Parus ater*) és kék cinege (*Parus caeruleus*) (1. ábra), melyeknek elsősorban a fiatal példányai pihennek meg a tömördi bokrosokban az inváziós évek szeptemberében, illetve októberében. Ennek elsődleges oka egyes években a költőterületen korlátozottan rendelkezésre álló, téli túlélést biztosító táplálékforrás (pl. fenyőmag vagy bükkmakk), amiért a cinegék versengenek (intra- és interspecifikus kompetíció) és általában a tapasztalatlanabb és gyengébb fiatal egyedek kényszerülnek elvonulni a délebbre fekvő telelőterületekre. A visszafogott madarak számából és tartózkodási idejéből azt is tudjuk, hogy az ősszel vonuló cinegék többsége egy-két napos megállás után tovább is repül a nyugat-dunántúli területekről. Külföldi gyűrűs madarak tömördi és a Tömördön gyűrűzött madaraink külföldi megkerülései azt mutatják, hogy a vizsgálati területen átvonuló kék cinegék egy része Csehországból érkezik, illetve a helyi fészkelők és az átvonulók egy része Horvátországban vagy Olaszországban telel.

A madárvonulás tér- és időbeli változása

A befogott madarak egyedszáma alapján a vörösbegy a leggyakoribb énekesmadár Tömördön az őszi vonulási időszakban. A napi fogások és visszafogások alapján négy

rövidebb időszakot, ún. vonulási hullámot különíthettünk el a nyári-őszi perióduson belül. Az első, július végétől szeptember közepéig tartó fogási időszakban befogott vörösbegyek szárnyhossz, testtömeg és becsült zsír (vonulási zsírtartalék) értékének átlaga minden évben lényegesen kisebb volt, mint a szeptember második felében, illetve október-novemberben befogott madaraké. Az első időszakban befogott madarak még nem érkezhettek nagyobb távolságból, a hazai fészkelő populációkhoz tartoznak. A visszafogott madarak tartózkodási idejéből tudjuk, hogy hazai fészkelők egy része még itt van, amikor a második és harmadik vonulási hullámban, szeptember második felében és októberben megérkeznek a hosszabb szárnyú, nagyobb testtömegű vörösbegyek. A tömördi és északabbi költőpopulációk madarainak megkerülési és biometriai (pl. szárnyhossz) adatait összehasonlítva arra következtetünk, hogy az őszi vonulásuk során, szeptember-októberben Tömördön megpihenő vörösbegyek többsége Csehország, Szlovákia és Lengyelország területén fészkelő állományokból származik. Az október végén, november elején befogott madarak szárnyhossz, testtömeg és zsír átlaga a legnagyobb a négy időszakban befogott madarak biometriai értékei közül. A legnagyobb testméretű és legnagyobb vonulási zsírtartalékkal rendelkező vörösbegyekről azt feltételezzük, hogy a legtávolabbi, legészakabbi költőterületekről, Skandináviából (2. fénykép) és Északnyugat-Oroszországból származnak. Amikorra ezek a vörösbegyek a tömördi területre érkeznek, addigra a hazai fészkelők többsége már elhagyja a területet. Erre utal az, hogy a júliustól szeptember közepéig meggyűrűzött madarak közül eddig egyet sem fogtunk vissza Tömördön október közepe után. A külföldi vonatkozású megkerülések alapján, a Tömördön gyűrűzött madarak jelentős része dél-délkeleti irányba folytatja őszi vonulását és Olaszországban telelhet. A vörösbegy vonulásával kapcsolatos vizsgálatink arra is felhívják a természetvédelemmel foglalkozók figyelmét, hogy egy adott terület (pl. a tömördi erdők és bokros élőhelyek) különböző, jól körülhatárolható földrajzi területeken fészkelő madarak számára lehet fontos pihenő- és táplálkozóhely a vonulási időszakban. A fészkelő állomány sorsa pedig attól is függ, hogy a vonulást és a telelést hány egyed tudja sikeresen túlélni.

A befogott madarak térbeli eloszlásával kapcsolatos kutatásaink azonban azt is feltárták, hogy egy adott élőhely különböző adottságú részei nem egyforma jelentőségűek egy madárfaj egyedei számára. A biztonságosabb bújóhelyet, jobb táplálékforrást biztosító élőhelyrészek korlátozottan állnak rendelkezésre a madarak számára, ezért ezekért verseny folyik a madarak között. A fekete rigónál megállapítottuk, hogy az őszi vonulási időszakban a fekete rigó szempontjából a területen előforduló ragadozók (pl. karvaly – *Accipiter nisus*) ellen hatékonyabb védelmet, valamint jobb táplálkozási feltételeket (pl. több vadkörte termés) biztosító erdei és bokros élőhelyrészeket elsősorban a nagyobb testméretű, jobb kondícióban lévő domináns hímek foglalják el a madarak korától függetlenül, ezért a tojók nagy része kizorul a kevésbé biztonságos, nyíltabb és kevesebb táplálékot biztosító bokros-gyepes élőhelytípusokba. Ez a jelenség azzal a tanulsággal szolgál a természetvédők számára, hogy egy faj védelme szempontjából figyelembe kell venni a madarak élőhely-választásának

ivarfüggését is, mert a hímek és tojók túlélését egyaránt segíteni kell egy faj állományának megőrzéséhez.

A madarak megfelelő élőhely-választása és az adott élőhelyen eltöltött idő nagymértékben befolyásolja a vonulás sikerességét. Ettől függhet, hogy a vonuló madár milyen gyorsan tudja megtenni a vonulási utat, időben eléri-e a telelőterületét, ahol ugyancsak verseny folyik a biztonságos és táplálékban gazdagabb élőhelyekért. A barátposzáta hím és tojó példányai egyaránt a lehető leggyorsabban megpróbálják elérni a telelőterületüket, ezt bizonyítják a Tömördön ősszel gyűrzött és még ugyanezen őszi periódusban, de nem a gyűrzés napján visszafogott barátposzáta alacsony aránya. A hímek 3,76%-át (177 példány), a tojók 6,33%-át (256 példány) fogtuk vissza. Ezek azok a madarak, amelyek a fogás napján túl még legalább egy napot töltöttek a vizsgálati területen, a többiek valószínűleg egy nap után tovább vonultak. A visszafogott madaraknak lényegesen rövidebb volt a szárnyhossz átlaga, kevesebb volt az első befogáskor becsült vonulási zsírtartaléka, mint a nem visszafogott példányoknak. Ezért is kényszerülhettek hosszabb pihenőidőre, átlagosan 10,73 napot töltöttek a tömördi területen a visszafogott barátposzáta. A hosszabb ideig Tömördön tartózkodó madarak nagyobb mértékben raktározta zsírt, növelték testtömegüket az első befogáshoz képest, mint az egy-két nap után tovább vonuló példányok. Egy fiatal hím példány mutatta a legnagyobb változást, 33 nap alatt 6,4 grammal növelte testtömegét. A visszafogott madarak átlagos testtömeg gyarapodása 1,16 gramm volt. Ezek az eredmények arra is utalnak, hogy egy fajon belül, az egyes egyedek mennyire eltérő módon alkalmazkodhatnak azokhoz a körülményekhez, melyekkel a vonulás során találják szembe magukat.

A génállományukat, szervezeti felépítésüket, élőhely- és táplálékválasztásukat tekintve is nagyon hasonló, egy nembe (genusba) sorolt madárfajok napi fogásainak összehasonlítása alapján tisztán feltárulnak előttünk a fajok, pl. a *Phylloscopus* genus egyedei között feltételezhető, nagymértékű kompetíció elkerülését eredményező, természetes kiválasztódáson alapuló vonulásdinamikai (fenológiai) elkülönülés. A sisegő füzike (*Ph. sibilatrix*), a fitiszfüzike (*Ph. trochilus*) és a csilpcsalpfüzike (*Ph. collybita*) Tömördön is jellegzetes madárfajok, de nagy számban nem fordulnak elő ugyanazon időszakban. A 2. ábrán jól látható, hogy átfedés van a három füzike őszi vonulásában, de a sisegő füzikék többsége szeptember elejéig már elvonul, mire a fitiszfüzikék nagyobb számban megérkeznek a területre. A fitiszfüzikék többsége pedig október elejéig vonul el, amikor a csilpcsalpfüzikék nagy számban mozognak, táplálkoznak a tömördi területen. A jelenség azt is bizonyítja, hogy egy adott élőhely szezonálisan más-más faj egyedei számára jelent fontos pihenő- és táplálkozóhelyet az őszi vonulás időszakában.

A gyűrűs madarak megkerülése alapján a madarak természetbeni életének hosszára is következtethetünk. Egy 2003-ban a madárvártán gyűrzött zöld küllőt (*Picus viridis*) 2011-ben találtak meg elpusztultan a tömördi temetőben. Ez az eddigi legidősebb ismert korú zöld küllő Magyarországon.

1. fénykép. Rozsdás csuk (*Saxicola rubetra*) gyűrűzött példánya Tömördön. Állománya nagymértékben csökkent az utóbbi évtizedben (Gyűrűző és fénykép: Gyurácz József)

2. fénykép. Svédországban gyűrűzött és a Tömördi Madárvártán visszafogott vörösbegy (*Erithacus rubecula*). Tömörd 2017. október 17. (Gyűrűző: Lukács Zoltán, Fénykép: Takács Árpád)

KÖRNYEZETI NEVELÉS ÉS SZEMLÉLETFORMÁLÁS A TÖMÖRDI MADÁRVÁRTÁN

A környezeti nevelés célja az életkori sajátosságoknak megfelelően a helyes tettekre készítető belső pozitív attitűdök kifejlesztése az élővilág iránt, valamint az adekvát viselkedésformák kialakítása a természetes, illetve az embert körülvevő társadalmi környezetben (lakóhely, munkahely, stb.). A környezeti nevelés nem csak környezetvédelemmel, hanem az ember és más élőlények populációinak koegzisztenciális (együttélési) viszonyaival is foglalkozik. Ezek megértéséhez, elfogadásához szükséges az ökológiai jelenségek és fogalmak pontos értelmezése, az ún. ökológiai gondolkodás- és szemléletmód kialakítása, melynek során építeni lehet a gyerekek, hallgatók tudatosságára, érzelmi ráhangolódására és cselekvőképességére. Így válhatnak felnőtt korukban a társadalom aktív, a fenntartható fejlődést elősegítő, globálisan gondolkodó és lokálisan cselekvő, a természetet szerető és tisztelő polgáraivá.

Az ökológiai szemlélet elsősorban a természetismeretre épül, melynek egyik alappillére a fajismeret, ami magában foglalja a fajokat képviselő populációkat alkotó egyedek sajátosságait, valamint a populációkból felépülő szerveződések (együttes, közösség, társulás, bioszféra, stb.) és ökológiai környezetük kapcsolatára vonatkozó ismeretek halmazát. Megfelelő és alapos természetismeret nélkül nem alakulhat ki sem az ember természetszeretetét megalapozó pozitív érzelmi beállítódás, sem a társadalom hosszú távon fenntartható fejlődését szolgáló tudatos életvitel, sem a természet védelmét segítő cselekvő magatartás.

A természetismeret oktatásában és az ehhez kapcsolódó nevelési folyamatban egyik legsokoldalúbban, leghatékonyabban alkalmazható módszer- és eszközrendszer az állatok, ezeken belül elsősorban a madarak és madárvédelem képviselik. A Magyarországon folyó madártani (szünfenobiológiai, ökológiai, konzervációbiológiai) kutatások és madárvédelem hagyományai mélyen gyökereznek a nemzeti kultúrában. Petényi Salamon János már a XIX. század első felében széles körű madárvédelmi akciók szervezését sürgette. Az első magyar szervezet, amelyik természetvédelemmel – ezen belül madárvédelemmel – foglalkozott és a természet védelmével kapcsolatos törvények előkészítésében is részt vett, a *Herman Ottó* által alapított *Magyar Ornitológiai Központ* (későbbi *Madártani Intézet*) volt. Az első hazai, a természet szeretetét, tisztelését és védelmének fontosságát a szélesebb társadalmi rétegek felé is közvetítő jeles napunk a *Chernel István* által Kőszegen megrendezett *Madarak és Fák Napja* volt a huszadik század kezdetén.

Az eddigi eredmények alapján kijelenthetjük, hogy az ornitológia és a madárvédelem az ökológia, az ökológiai szemléletformálás és a természetvédelem húzó ágazata volt mindig, nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt. A emberek többsége általában érdeklődéssel fordul a vadon élő állatok iránt, azonban megfigyelésük, a velük való közvetlen kapcsolat kialakítása és a róluk szerezhető élmények lehetőségét illetően jelentős különbség van köztük. Különösen igaz ez a gyerekek/hallgatók tanórán vagy a tanórán kívüli környezeti nevelésére, amelyben az élmény- és problé-

3. fénykép. Lőrincz Csilla óvodapedagógus szombathelyi madarász ovissokkal a Tömördi Madárvártán (Fénykép: Gyurácz József)

4. fénykép. A kőszegi Jurisics Miklós Gimnázium diákjai Keszei Balázs és Illés Péter tanár urakkal a Tömördi Madárvártán. (Fénykép: Illés Péter)

maközpontúságnak nagy szerepe van. Az Európában vadon élő állatfajok közül egyes madárfajok (pl. énekesmadarak egy része) azok, melyek viszonylag könnyen megfigyelhetők, szín pompás tollazatukkal és énekükkel vizuális és akusztikus élményeket is nyújtanak. Időben és térben legdinamikusabb állatcsoport a madarak, hisz nemcsak repülnek, de vonulnak, kóborolnak is, ezért egy adott területen előforduló madárfajok megfigyelése évszaktól függően újabb és újabb élményekben részesíti a megfigyelőt. Az emlősök többségével ellentétben a madarak jelentős része nappal aktív, ami ugyancsak egyszerűsíti a velük való kapcsolat építését. Számos madárfaj az ember által épített környezetben is megtalálja fészkelési, táplálkozási feltételeit, erre építve, az emberi környezetet tudatosan madárbaráttá formálva, rejtett életük egy-egy szakasza is nyitottá válhat a megfigyelő számára.

Az ember és a természet kapcsolatában a madarak kiemelt jelentőségét és pozitív szerepét támasztják alá a madarak társadalmi hatásai. A madarak művészeti ábrázolása, népdalokban, versekben, festményeken való megjelenítése is általában az ember és a madarak pozitív kapcsolatát tükrözi annak ellenére, hogy egyes fajok „káros” és „hasznos” megítélése sokszor még ma is érvényesül. Ugyancsak a madarak társadalmi hatása tükröződik abban is, hogy a környezet- és természetvédelem céljait fontosnak tartó és azért dolgozó legnagyobb taglétszámú nemzetközi (pl. *BirdLife International*) és országos civil szervezeteket (pl. MME, *Szlovák Madártani Társaság*, rövidítve SOS) elsősorban a madarak iránt érdeklődő, illetve a madárvédelem irányába elkötelezett emberek alkotják és működtetik. Ez lehetőséget ad arra is, hogy a környezeti neveléssel foglalkozó pedagógusok, szülők a gyerekekkel együtt közösségi élményét adó rendezvényeken részt vegyenek. A madarakkal kapcsolatos nevelési programok, módszerek és eszközök a magyar *Nemzeti Környezeti Nevelési Stratégia* célkitűzéseivel összhangban biztosítják a feltételeket ahhoz, hogy a környezeti nevelés egész életünket áthassa.

A madarakkal kapcsolatos tudományos eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy lényegesen többet – bár sosem eleget – tudunk a madarak elterjedéséről, viselkedéséről, állományváltozásuk okairól, mint más állatokéről. Ez biztosítja azokat a tudományosan igazolt ismereteket, amik a madarakon keresztül a szélesebb körű természetismeret (viselkedésokológia, közösségökológia, etológia, evolúcióbiológia, konzervációbiológia, biogeográfia) oktatását lehetővé teszi. Ezért építettük be a szombathelyi biológiatanár, biológus képzésekbe a tömördi helyszínt és a madárvárta programjait. A madárgyűrűzési bemutató óvodás korú gyermekek számára is lehetőséget ad a fajismeret bővítésén túl a madárral való „személyes” találkozásra, a meggyűrűzött madár szabadon engedésére, pozitív természeti élmény átélésére. (3. fénykép) A madárvártán eltöltött néhány nap és az ott elvégzett fizikai és szellemi munkák azonban a gyerekek önellátásra, csapatmunkára, együttműködésre és felelősségtudatra nevelésében is hatékony eszköznek bizonyultak. Évente több száz óvodás és diák szerez egy életre szóló pozitív élményt a madarokról a Tömördi Madárvártán (4. fénykép). Bízunk abban, hogy ezzel a tevékenységünkkel is hozzájárulunk a társadalom természeti értékeink rohamos pusztulására érzékeny és ellene tenni szándékozó rétegének gyarapodásához.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A Tömördön folyó madárgyűrűzés, természetvédelem és nevelés csapatmunka, amihez elsősorban a *Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület Vas megyei Csoportjának* tagjai nyújtanak pótolhatatlan segítséget, de más helyi csoportok tagjai és magánszemélyek, intézmények is támogatják tevékenységünket. Köszönjük munkájukat! Madárgyűrűzők: *Bánhidi Péter, Bátky Gellért, Faragó Ádám, Ferenczi Márta, Góczán József, Góczán Éva, Gyurácz József, Gyimóthy Zsuzsanna, Illés Péter, Jánosa László, Kalmár Sándor, Kiss János, Király Gergely, Koszorús Péter, Lenczl Mihály, Lukács Zoltán, Mátrai Norbert, Németh Csaba, Polovitzner Péter, Szentendrey Géza, Tatai Sándor, Varga László, Wisztercill János*. Alkalmazottak: *Somlai Szilárd (2 év), Eichardt János (2 év), Huszár Huba (2 év), Szabolcs Alex (2 év), Mátrai Norbert, Gabnai Henrietta, Góczán Éva, Bánhidi Márton, Lukács Zoltán (6 év), Biró Martin, Kiss Richárd, Orbán Lili (2 év), Takács Árpád*. Programvezetők: *Lőrincz Csilla, Kelemen Tibor, Dankovics Róbert, Keszei Balázs, Szinetár Csaba*. Segítők, szedők: *Baumgartner Tibor, Bánhidi Máté, Bognár Balázs, Bognár András, Bognár Boldizsár, Cs. Tóth Ágoston, Fekete Kristóf, Gaszler Bálint, Göncz István, Haffner Andrea, Haffner József, Halgas Balázs, Hittaller Anna, Horváth Ildikó, Jene Sándor, Kárpáti László, Klafszky Gábor, Kiss Csilla, Lendvai Imre, Lepold Ágnes, Lepold Zoltán, Lovász Lilla, Németh Tímea, Ottó Erzsébet, Ruff Andrea, Somogyi Csaba, Somogyi Zoltán, Szabolcs Alex, Tóth Gyula, Vizslán Tibor, Vörös Norbert és még sokan mások*

IRODALOM

- BÁLDI András, MOSKÁT Csaba, SZÉP Tibor (1997): Madarak. Nemzeti Biodiverzitás-Monitorozó Rendszer IX. Magyar Természettudományi Múzeum. Budapest.
- BULLA Zoltán, FOLTÁNYI Zsuzsanna, MOSER Judit, VARGA Éva (1993): Feladatok a XXI. századra. Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia dokumentumai. Föld Napja Alapítvány. Budapest.
- CSÖRGŐ Tibor, KARCZA Zsolt, HALMOS Gergő, MAGYAR Gábor, GYURÁ CZ József, SZÉP Tibor, SCHMIDT András, SCHMIDT Egon (szerk.) (2009): Magyar madárvonulási atlasz. Kossuth Kiadó. Budapest.
- GALLÉ László (2013): A szupraindividuális biológia alapjai: populációk és közösségek ökológiája. JATE Press. Szeged.
- GYURÁ CZ József (2008): A madárgyűrűzés 100 éve Magyarországon és Vas megyében. *Vasi Szemle* LXII, 3: 324-332.
- GYURÁ CZ József (2012): A Tömördi Madárvárta madárgyűrűzési programjának bibliográfiája. *Cinege*, 17: 63-68.
- GYURÁ CZ József (2015): Ökológiai és madárvédelmi módszerek alkalmazása a környezetpedagógiában. In: KISPÁLNÉ HORVÁTH Mária (szerk.) *Módszertani irányok a pedagógusképzés fejlesztésében Nyugat-Dunántúlon*: 159-182.

- GYURÁ CZ József (ed.) (2018): Birds and People. Life and Research at the Tömörd Bird Ringing Station. Vas County Local Group of BirdLife Hungary. Szombathely.
- GYURÁ CZ József, BÁNHIDI Péter (2008): Dynamics and spatial distribution of migratory birds. Results of Bird Ringing Project of Tömörd Bird Observatory 1998–2007. University of West Hungary, István Chernel Ornithological and Nature Conservation Society. Szombathely.
- GYURÁ CZ József, KALMÁR Sándor, BARÁTH Réka (2012): Local abundance and spatial distribution of some migratory birds during post-breeding period. *Ornis Hungarica*, 20(1): 50–58. DOI: 10.2478/orhu-2013-0005
- GYURÁ CZ József, BÁNHIDI Péter, GÓCZÁN József, ILLÉS Péter, KALMÁR Sándor, LUKÁCS Zoltán, NÉMETH Csaba, VARGA László (2017): Stopover strategies of Eurasian Blackcaps (*Sylvia atricapilla*) during the post-fledging period in western Hungary. *Ornis Fennica*, 94: 180-193.
- GYURÁ CZ József, BÁNHIDI Péter, GÓCZÁN József, ILLÉS Péter, KALMÁR Sándor, KOSZORÚS Péter, LUKÁCS Zoltán, NÉMETH Csaba, VARGA László (2017): 20 éves a Tömördi Madárvárta madárgyűrűzési programja. *Cinege*, 22: 6-16.
- GYURÁ CZ József, BÁNHIDI Péter, GÓCZÁN József, ILLÉS Péter, KALMÁR Sándor, KOSZORÚS Péter, LUKÁCS Zoltán, NÉMETH Csaba, VARGA László (2017): Bird number dynamics during the post-breeding period at the Tömörd Bird Ringing Station, Western Hungary. *The Ring*, 39: 23-60.
- JENNI, Lukas, BERTHOLD, Peter, PEACH, Will, SPINA, Fernando. (eds.) (1994): Bird ringing in science and nature conservation. EURING. Heteren.
- JUHÁSZ-NAGY Pál (1986): Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- LEGÁNY András (szerk.) (1994): Környezeti nevelés a táborban. Réce-füzetek 2. Alapítvány a Magyarországi Környezeti Nevelésért. Budapest.
- KELEMEN Tibor (2001): Madarász sulí. *Cinege*, 6: 46-47.
- KRÁLL Attila, TÓTH Péter (2017): Ki lesz a közös agrárpolitika 2020 után? *Madártávlat* XXV (2): 14-17.
- LŐRINCZ Csilla (2008): Környezeti nevelés egyesületünkben. *Cinege*, 13: 45-46.
- NEWTON, Ian (2011): The migration ecology of birds. Elsevier, London.
- ORBÁN Zoltán (2006): Közoktatást segítő intézmények a fenntarthatóság-pedagógiában. Magyar Állatkertek Szövetsége, Print 2000 Nyomda Kft. Kecskemét.
- SZENTENDREY Géza (2003): Természet – Madárvédelem – Környezeti nevelés – Madárbarát Magyarország. Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület Vas megyei Csoportja. Szombathely.
- VÁSÁRHELYI Judit (szerk.) (2010): Nemzeti Környezeti Nevelési Stratégia. Alapvetés 2010. Magyar Környezeti Nevelési Egyesület. Budapest. http://www.mme.hu/binary_uploads/5_kornyezeti_nevelés/Nemzeti_Kornyezeti_Nevelesi_Strategia_3_kiadás_2010_Magyar_Kornyezeti_Nevelesi_Egyesulet.pdf. Letöltve: 2012.12.06.

E A régészeti állattantól a madárvártáig

UTÓHANG

A folyóirat múlt évi 8–9. összevont száma tekinthető e mostani közvetlen előzményének. Az akkori tematikát a „Füvek, fák, régészet” című szerkesztői gondolatokkal vezettem fel. Ott és akkor soraimat azzal zártam, hogy később egy az állatokkal foglalkozó számmal szeretném majd teljesebbé tenni a környezetünket bemutató, az ÉLETÜNK-et jelentő világot.

Egy szimpla szám nyilván kevesebb lehetőséget kínál terjedelemben, ami természetesen a témák számát, azaz a biodiverzitás visszatükrözését, a lehetséges szerzők körét is meghatározta. Ezért hiányzik az állatok háziasításának bemutatása, bár tudjuk, itt lenne a helye... A témára csak az Előhangban utalok, néhány állatszobrocska bemutatása ürügyén... Ugyanakkor a Kárpát-medencében az egyik, bizonyosan legfontosabb haszonállat, a szarvasmarha felidézése két írásban is megtörténik. Évezredes időbeni változásai éppen úgy bemutatásra kerülnek, mint ahogy egy rövidebb időszak rítusaiban játszott szerepe. A valóság és a mítoszok együttesen érhetők tetten az agancsos szarvastehenek több ezer évet felölelő eurázsiai régészeti emlékanyagában. A történeti Magyarország állatvilágának gazdagságát különleges módon képezik le címereink. ... És a madarak? A szárnyalás? Nem kevésbé misztikus lények. ... köztük a sólymok, amelyek nemzetünkhöz oly közel repültek...

Végezetül pedig természetesen a mi, az emberiség figyelmeztetése is megtörténik. Ugyanis a tömördi madárvárta adatai is egy a fejünk, az életünk felett kerekedő fekete felhő sűrűsödését jelzik.

Tudom, meglehetősen hiányzik egy a témát a középkor és/vagy az újkor művészettörténeti emlékeinek szempontjából megközelítő írás.

Remélem azonban, hogy ennek ellenére a Tisztelt Olvasók megelégedéssel lapozák majd az ÉLETÜNK-nek ezt a pusztán gondolatébresztőnek szánt számát.

Sárkányölő Szent György a répceszentgyörgyi templom homlokzatán (A szerkesztő felvétele, 2019)

Ilon Gábor
régész, e szám meghívott szerkesztője